

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ
САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

**Ўзбек филологияси факультети
Ўзбек тилшунослиги кафедраси**

**ТИЛНИНГ ИЖТИМОИЙ МОҲИЯТИ
(бадий ва публицистик матнларда тил
бирликларининг ижтимоий хосланиши)
(ихтисослик фани)**

МАЪРУЗА МАТНЛАРИ

Самарқанд - 2012

Тузувчи:

проф. Йўлдошев Б.

Кафедра мудири:

ф.ф.д. Абдусайдов А.

Бакалаврнинг касбий фаолият объектлари турли публицистик ва бадиий матнларни мустақил таҳлил қила олиш, улардаги тил бирликларининг ижтимоий хосланиш тамойилларини тушуна олиш, бундай матнларнинг хусусиятлари ҳақида етарли билим ва кўникмаларга эга бўлишни талаб қилади. Шу билан бирга бакалавр жамиятда, мулоқот жараёнида ҳар қандай матн шакллари эркин туза олиш, уларни таҳрир қила олиш кўникмаларига эга бўлиши, бунинг учун ҳозирги глобаллашув шароитида матн ҳақидаги фан – матн тилшунослиги ёки матн лингвопоэтикаси ҳақида етарли билим ва кўникмаларга ҳам эга бўлиши лозим. Шу нуқтаи назаридан олий ўқув юртлари Илмий кенгашлари қарори билан филология факультети бакалавр талабаларига “Тилнинг ижтимоий хосланиши (бадиий ва публицистик матнларда тил бирликларининг ижтимоий хосланиши)” деб номланувчи ихтисослик фани киритилган. Бу танланма фан мазмуни билан танишиш бакалавр талабаларни матн яратиш ҳамда унинг таркибидаги бирликларда ижтимоий хосланиш тамойилларига чуқур ҳурмат ҳиссини тарбиялашга хизмат қилади.

Фаннинг номи: “*Тилнинг ижтимоий моҳияти (бадиий ва публицистик матнларда тил бирликларининг ижтимоий хосланиши)*” ихтисослик фани

Йўналиш: 5А 220100 бакалавриат

Курс 3, ўқув семестри 5

Жами аудитория соати – 46

Маъруза – 16 соат

Амалий – 14 соат

Семинар – 16 соат

Мустақил таълим – 60 соат

1-маъруза

ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ СЎЗНИНГ ИЖТИМОЙ ХОСЛАНИШИ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

Таянч сўз ва иборалар: сўз, оғзаки ва ёзма ахборот, сўз матн таркибида ўчмас машъал сифатида, нутқ ва нотиқлик санъати, сўз нури тошни шуълага чулговчи бир шам, войизлик санъати ва сўз қудрати, Кайковус нутқ одоби ҳақида, “Қобуснома”, Абдураззоқ Самарқандий сўз ва унинг қудрати ҳақида, Алишер Навоий талқинида сўз.

1. Кайковус ва “Қобуснома” асарида нутқ одоби муаммолари. Ҳозирги вақтда нутқ одоби деб юритилаётган нуктаи назарлар жуда қадимда яшаб ўтган аждодларимизнинг тафаккури меваси саналади. Ўтмиш ёзма обидаларининг баъзиларида нутқ ва нотиқликнинг талаблари анча кенг акс эттирилганлигини кўрамиз. Бу жиҳатдан Кайковуснинг «Қобуснома» асарида айтилган мулоҳазалар катта аҳамиятга эгадир.

Кайковус ҳаётда тўғри сўзликни олқишлаб, ёлғон сўзни қоралайди. Кишиларни ўринли ва оз сўзлашга, ўйлаб, мулоҳаза билан фикр юритишга даъват этади. Мулойим сўз ва муомаланинг хосияти, аксинча, беҳуда, ёлғон, уят сўзлик, мақтанчоқлик, нутқий манманликнинг зарари ҳақида ҳозирги давр учун ҳам муҳим бўлган насиҳатлар беради. Аммо Кайковуснинг нутқ, нотиқлик, нутқ одоби ва нутқий маданият ҳақидаги фикрларида ўзига хослик ва янгилик шундан иборатки, у бу масалани ҳар томонлама очишга, айниқса, нутқий фаолиятни нутқий шароитга, нутқий услуб талабларига мослаган ҳолда изоҳлашга ҳаракат қилган эди.

Кайковус, аввало, сўзнинг, сўз санъатининг аҳамияти ва мавқеини юқори қўяди. У «*билгилким, ҳамма ҳунарлардан сўз ҳунари яхши...*»¹, деб ёзади. Кайковус сўз ҳунарининг қуроли бўлмиш тил ва сўзларнинг қадрини ҳам юқори баҳолайди: «*Сўзни жуда ҳам қимматли деб билгил, чунки (сўз) хор нарса эмасдир*» (39-бет). Муаллиф тилни эгаллаш, ундан яхши фойдалана олиш ҳар бир кишига тааллуқли деб билади: «*Киши сухандон ва нотиқ бўлиши лозим*» (37-бет).

Кайковус кишиларни нотиқликка ундар экан, бу санъатни эгаллашнинг, ундан тўғри фойдаланишнинг йўллари кўрсатишга ҳам ҳаракат қилади. Асар муаллифи инсон нутқи ва унда ифодаланадиган мазмунни тўртга бўлиб, уларнинг хусусиятларини қуйидагича кўрсатиб беради: «*Эй фарзанд, халойиқ уч турли бўлади: халойиқнинг бири шуки, билади, билганини ҳам билади, бундай киши олимдир, унга тобе бўлиш лозим, бири шуки, билади, билганини билмайди; у уйқудадур, уни бедор қилмоқ керак, бири шундайки, билмайди, билганини ҳам билмайди. У жоҳилдир, ундан қочиш керак. Сўз тўрт навъ бўлади: биринчиси билишга, айтишга ҳожати йўқ сўзлар; иккинчиси билишга*

¹ Унсурлмаолий Кайковус. Қобуснома (форсчадан Огаҳий таржимаси). Нашрга тайёрловчи: С. Долимов. — Тошкент: Ўқитувчи, 1986. — Б. 39. “Қобуснома”дан олинган кейинги мисоллар ҳам асарнинг шу нашридан келтирилади, қавс ичида асар саҳифаси кўрсатилади.

ва айтишига зарур бўлган сўзлар, учинчиси билишига зарурияти йўқ, аммо айтса бўладиган сўзлар; тўртинчиси билса бўладиган, аммо айтишига ҳожати йўқ сўзлар...

Бу тўрт сўзни баён қилдим. Буларнинг яхшииси ҳам билиш, ҳам айтиш зарур бўлган сўзидир» (98-бет).

Кайковус «Қобуснома»да мана шу «ҳам билиш, ҳам айтиш зарур бўлган сўз» (нутқ) олдига қўйилувчи талабларни кўрсатиб беришга ҳаракат қилган эди. Бу талабларни қисқача қуйидагича изоҳлаш мумкин:

1. Сўз (нутқ) маъноли бўлмоғи керак. Бу нотиқликнинг биринчи шартидир: *«Эй фарзанд, сўзнинг юз ва орқа томонини билгил, уларга риоя қилгил, сўзлаганингда маъноли гапир, бу нотиқликнинг аломатидир. Агар гапирган вақтингда сўзнинг қандай маънога эга эканини билмасанг, қушига ўхшайсан, бундай қушни тўти дейдилар. Тўти ҳам сўзлайди, аммо сўзнинг маъносини билмайди» (98-бет).*

2. Сўз (нутқ) содда, халққа тушунарли бўлмоғи керак. Бу нотиқлик маҳорати аломатидир: *«Шундай кишини нотиқ (сухангўй) деймизки, унинг ҳар сўзи халққа тушунарли бўлсин ва халқнинг ҳар сўзи унга маълум бўлсин. Бундай кишилар оқил (ақлли)лар қаторига киради, бўлмаса инсон шаклидаги ҳайвондир» (39-бет).*

3. Сўз (нутқ) изҳор қилганда тингловчиларни ҳисобга олиш, уларга мос равишда гапириш лозим. Бусиз нутқни тингловчилар қабул қилмайди, у тушунарсиз, кераксиз бўлиб қолади: *«Амалдорлар билан амалдорлардек, оддий одамлар билан оддий одамлардек сўзлашгил, (бундай вақтда ҳам) донишмандлик чегарасидан чиқма, сенинг сўзинг эшитган кишига оғир туюлмасин, (агар шундай бўлмаса) сенинг сўзингни ҳужжат ва далил билан ҳам эшитмайдилар, (бундай вақтда) уларнинг розилигига қараб сўзлагил, (шу билан сен ўша шароитдан) саломат қоласан» (40-бет).* Яна: *«Ҳар кишига гапирмоқчи бўлсанг, қарагилким, у сенинг сўзингга харидорми ёки йўқми. Агар тингловчи сенинг сўзингга харидор бўлса, сўзингни айтгил (агар шу сўзингни харидор хоҳламаса), у сўзни қўйиб, эшитгувчига ёқадиган сўзни гапир, токи сенинг сўзингга харидор бўлсин» (40-бет).*

4. Сўз (нутқ)да мазмунни тўғри ифода қилишга интилиш керак. Нутқ шароитга мос равишда бир хил изҳор қилинмоғи лозим: *«Агар сўзни ва илмни яхши билсанг ҳам ҳеч бир сўзни бузма, тўғри таърифла. Сўзни бир хил гапир» (40-бет).*

5. Нутқда тил бойлигидан ўринли, мақсадга мувофиқ равишда фойдаланишга интилиш керак. Бунда нутқ учун ушбу ҳолатда керакли бўлган сўз ва ибораларни танлай олиш муҳимдир: *«... ҳар кишининг аҳволи ўз сўзи бетида яширинган бўлади. Яъни бир сўзни бир иборат билан айтса бўлади, эшитган кишининг эса кўнгли паришон бўлади, шу сўзни бошқа бир иборат билан айтса, эшитган кишининг кўнгли баҳра олади» (38-бет).*

6. Сўз (нутқ) мазмундор бўлиш билан бирга таъсирчан ҳам бўлмоғи керак. Бунинг учун луғат таркибидаги мавжуд сўз бойликлари, сўзларнинг

маъно имкониятларидан фойдалана билиш керак: *«Илми яхши ўргангил. Билган илмингни яхши иборалар билан баён қилгил. Бемаъни даъво билан ҳижолат бўлмагил. Ўзингга маълум бўлган ва яхши билган сўзларингни кўпроқ айтгил. Бемаъни сўзлар билан шарманда бўлмагил»* (85-бет). Яна: *«Агар сўзнинг юксак (ва таъсирчан) бўлишини истасанг, киноя, истеҳзоли гапни (кўп) сўзлама, мумкин қадар истиораларни ишлатгил. Мадҳда истиорани ишлатгил»* (98-бет).

7. Сўз (нутқ)нинг изчил, мантиқли бўлсин: *«Агар мунозара қилишни истасанг, душманга қара, агар у билан тортишмоққа қувватинг етса ва сўз чўзилсин десанг, далиллар ва мисоллар билан мунозара қилгил. Бўлмаса сўзни тўхтатиб, бир мисолга қаноат қилгил, бир исбот билан тур, рад қилма, эҳтиёт бўлгилки, аввалги сўзингни кейинги сўзинг бузиб юбормасин»* (85-бет).

8. Сўз (нутқ)да маълум меъёр, ўлчов бўлмоғи, гап талаб даражасида гапирилмоғи керак: *«Охирги мақсадни аниқ баён қилишга, нафис сўзлашга ҳаракат қил. Жуда ҳам узун ва жуда ҳам қисқа сўзламагил ва бемаъни сўз демагил»* (85-бет).

9. Сўз (нутқ) нафис, кўркем, гўзал бўлмоғи керак. У таъсирчан бўлиб, кишиларда ҳавас, рағбат уйғотиши лозим: *«Охирги мақсадни аниқ баён қилишга, нафис сўзлашга ҳаракат қил»* (85-бет). Яна: *«Бу тўрт сўзни баён қилдим. Бу тўрт хил сўзнинг икки томони бордир: бири гўзал томони, иккинчиси хунук томонидир. Халқ олдида гапирадиган сўзинг гўзал бўлсин, бу сўзни халқ қабул қилсин»* (85-бет). Яна: *«...гўзал тил билан сўзлагил, кийимингни пок тутгил»* (85-бет).

10. Сўз (нутқ) жўшқин, таъсирчан бўлиши, кишиларни ҳаяжонга солиши, уларни бирор бир мақсадга сафарбар қилиши керак: *«Таъсирли сўз айтгил, наъра урсинлар ва мажлисни қиздиргил. Халқ йиғласа, сен ҳам гоҳо йиғлагил»* (85-бет).

11. Нотик баднутқ, бадхулқ бўлишдан қочиши, нуткида хунук, уят, дағал сўзларни қўлламаслиги, мазах ва ҳазилдан ўз ўрнида фойдаланиши лозим: *«Эй фарзанд, кўп кишилар дебдурларки, мазах - ёмонликнинг муқаддимасидир. Мазах, яъни хонаки сўз билан кишига дахл қилишдан ҳазар қил. Ҳазилни мастлик вақтингда қилма, чунки ёмонлик ҳазилдан келиб чиқади. Ярамас, ифлос сўз айтишдан шарм қил, (шундай сўзларни) хусусан, шахмат ва нард ўйнаётган вақтингда айтмагилким, икки кишининг ўртасида низо пайдо бўлади»* (53-бет).

12. Сўз (нутқ) мавзуга, услубга ва нутқий жанрга боғлиқ бўлади. Ҳар бир услубга хос сўзлаш ва ёзишга ўрганиш лозим: *«...газал ва марсияни бир хил услубда, ҳажв ва мадҳни ҳам бир хил услубда ёзмагил. Агар ҳажв ёзишни билмасанг, мадҳни тескарисини ёзгилки, бу ҳажв бўлади, марсия ва газални ҳам шундай қил»* (99-бет).

13. Оғзаки ва ёзма нутқ маданияти, саводхонлик бу - нутқий малакадир. Унга меҳнат, машқ туфайли эришилади. Кайковус нутқини яхшилаш, такомиллаштириш ишидан қочмасликка чақиради. Кайковуснинг бу масалага

оид фикрлари унинг котибнинг тили ҳақида билдирган куйидаги мулоҳазаларида аниқ ифодаланган. Чунончи, *«Эй фарзанд, агар дабир ва котиб бўлсанг, нутқингни яхши эгаллагил, хатни чиройли ёзгил ва кўп ёзишни одат қил, токи моҳир бўлгайсан»* (106-бет).

Кайковуснинг ёзишича, нотиқлик фақатгина нутқ, нутқий маҳорат эмас, балки нотиқнинг характери, хулқи, руҳияти, иродаси билан ҳам бевосита боғлиқ ҳодисадир. Мана шу маънода Кайковус нотиқнинг минбарда ўзини тутиб тура олиш, ҳаракатларининг нутқий жараён, нутқ мавзусига мос бўлишини нотиқликнинг узлуксиз томонларидан бири деб баҳолайди ва бу масалада нотиқларга бир қатор муҳим маслаҳатлар беради: *«Минбарда туриш одобини сақлагил, такаббурликдан, ёлгон сўзлашдан ва порадан узоқ бўл»* (85-бет). Яна: *«Минбар устида суст, хўмрайиб, совуқ сўз бўлиб ўтирмагал. Ҳамиша ҳаракат қилиб тургил. Сўз айтаётган вақтингда мажлис аҳлига қарагил, агар нутқни тингласалар, сўзлагил, агар афсона эшитишни тиласалар афсона айтгил. Чунки халқ сенга харидор бўлиб, ҳамма сени қабул этгандан сўнг, ҳеч нарсадан кўрқмагил»* (16-бет).

Шунинг учун ҳам, тил ва нутқ ғоят улуғ неъмат, у инсонни асрлар оша шакллантирган, ўзаро бирлаштирган, замонлар таъсирида уни ривожлантирган, тараққий эттирган, маънавий юксаклик сари илдам бошлаган ўзаро алоқа-аралашув қуроли саналади.

2. Абдураззоқ Самарқандийнинг сўз қудрати ҳақидаги қарашлари. Сўзнинг улуғворлиги, жамиятда тутган ўрни, ижтимоий хосланиш тамойиллари ҳақида Ўрта аср Шарқ мутафаккирлари муҳим фикр-мулоҳазаларни баён этганлар. Масалан, кўп йиллар давомида Шохруҳ саройида мулозимлик, кейинчалик имомлик ва қозилик мансабларида ишлаган, забардаст тарихчи олим Абдураззоқ Самарқандий “Матлаъи саъдаи ва мажмаи баҳрайн” асарида сўз орқали амалга ошириладиган оғзаки ва ёзма ахборот, бунда сўзнинг ижтимоий хосланишига жуда юқори баҳо берган эди. Унинг фикрича, дунёда одил сўздан устун турадиган ҳеч нарса йўқ. “Жонпарвар сўз худди инсон руҳидек абадий боқийлик топади. Сўз нури ичу тошни шуълага чулғовчи бир шамдир ва у шуъла шундайдики, ёруғлиги абадий порлоқ ва ҳеч маҳал сўнмовчидир”. Инсон, аввало, сўз орқали бошқалар билан мулоқотда бўлади, жамият эҳтиёжи ва ўз ҳошиш-истагига кўра ундан мулоқот жараёнида фойдаланади. Сўз ўчмас машъал сифатида ёруғлик таратади ва бу бошқалар томонидан қабул қилинар экан сўзнинг умри узая боради. Доно одамнинг айтган сўзи унинг номини тарихга муҳрлайди. Оғзаки мулоқот орқали одамлар ўзаро тез ва изчил мантиқий алоқага киришадилар, бунда айтилган тўғри сўз кишиларда ҳамжихатлик туйғуларини шакллантиради.

Давлатни бошқаришда, жамиятни жамият сифатида шакллантиришда сўзнинг, сўз орқали оммавий мулоқот жараёнининг аҳамияти жуда муҳим аҳамият касб этади.

Нутқ сўзловчи кишиларга, яъни воизларга ўрта асрларда катта ишонч билдирилган. Воизлар ҳар бир сўзни ўз жойига қўйиб гапириш ва ёзишга ҳаракат қилганлар. Бу ҳақда Абдураззоқ Самарқандий шундай деб ёзган эди: “Сўз майдонининг собиқ чавандозлари ва бу кўҳна чарх сирларини саралаб ажратувчилар, албатта, бу якка шуҳратли тоифа ҳақидаги хабарлар ва уларнинг ёдгорликларини ўрганиб, тартиб ипига боғлаганлар”.

Олимлар ўрта асрларда ҳам ҳар хил тилларда ва турли замонларда ёзма маълумотлар орқали назм ёки наср услубида асарлар ёзиб, китоблар (девонлар, баёзлар, маноқиблар, тазкиралар каби) тузганлар. Ўрта асрларда ёзма ахборот турларига фармонлар, фатҳномалар, салтанатга даҳлдор ҳужжатлар, ҳеш-ақраболарнинг аҳволоти, бошқа валийлар ва азизлар ҳолатининг баёнини ўзида ифодаловчи мактублар кирган. Бу турдаги ёзма ахборот воситалари бир вақтнинг ўзида ақл билан чуқур фикрни талаб этади, улар қисқа вақт ичида бошқа бир тафаккур эгалари томонидан қабул қилинади, ўз кучини йўқотмасдан асрлар оша оммавий ахборот шакллари сифатида яшаб келмоқда. Бу жараёни Абдураззоқ Самарқандий образли тарзда қуйидагича ифодалайди:

“Тил қаламга хитобан: “У ширин чашмадан, яъни сиёҳдон ичидан Хизр янглиғ ҳаёт сувини чиқараётган вақтида достону ҳикоятлар асосини зийрак кишилар назарига солади, бир либосда жиололантиради, сўз тузувчи таъб булбули инишо ҳавосида парвоз қилади... шу асосда дил сирини очишга кўмаклашади”.

Бу таъриф-тавсифдан кўринадики, ёзувчи, шоир ёки олимнинг ёзган ишлари ҳаёт сувиға тенглашади. Ўрта асрлардаги сўзга, унинг ижтимоий хосланишига берилган бундай юксак баҳолар ўша даврларда Ўрта Осиёда етук ва мукаммал оғзаки ҳамда ёзма матн (коммуникация) намуналари шаклланганлигидан далолат беради.

Даврлар ўтиши билан оммавий ахборот жараёни ҳам ўзгариб, ривожланиб боради. Бундай ҳолларда етук фикрларнинг яроқсиз бўлиб қолмаслигини истаган ва уни асл ҳолича етказмоқ мақсадида *“гавҳарсифат безак берувчи қалам билан”* муносабатда бўлиш зарур. Бундан мақсад шуки, *“ахборотлар чехраси ва ёдгорликлар руҳсорида маънавий ҳарфлар ва бинолар изларидан бирор асар яратилар экан, ёзилаётган китобларнинг ҳам ёрқин нурлари барча урфларга худди офтоб шуъласидан ёруғлик бағишлаб туради ва унинг жаҳонга нур сочувчи олам атрофида кундуз ёруғлигидек жиололанади”.*

Бундан кўринадики, ўрта асрларда ҳам самимий сўз оғзаки ва ёзма ахборот шакли сифатида инсон қалбига офтоб нурлари янглиғ кириб боришига ҳаракат қилинган. Замонлар ўзгариши билан ахборот шакллари ҳам ривожланиб, кўркамлашиб бораверади, натижада оммавий ахборотнинг шакл ва услублари ҳам янада кенгаяди. Бу эса сўзнинг ижтимоий хосланишининг даврлар оша ўзгариб боришидан далолат беради.

3. Алишер Навоий сўзнинг қудрати ва тилнинг ўткир қуроли эканлиги ҳақида. Буюк мутафаккир ва шоир, давлат ва жамоат арбоби Алишер Навоийнинг она тилимизга муносабатлари, бу тилнинг ниҳоятда бой, гўзал, такрорланмас тил сифатидаги имкониятларини ўзининг шоҳ асарлари билан исботлаб бергани, она тилимизнинг софлиги, обрў-эътибори, таъсирчанлиги, юқори нутқ маданияти учун курашганликлари, миллатимизнинг фахри сифатида, ҳар қанча таҳсинга, эъзозга лойиқдир. Тил ва нутқ маданияти жамият ҳаётининг ажралмас қисми, чунки она тили муҳим тарбия воситаси сифатида кишиларни буюк мақсадлар сари йўналтиради, руҳлантиради, эзгу орзу-умидлар билан яшашга ундайди. Сўзнинг куч-қудрати, тилнинг ўткир қурол эканлигини Алишер Навоий асарлари мисолида аниқ ҳис этиш мумкин.

Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг мероси, ўзбек тили ва адабиёти тараққиётига қўшган ҳиссаси, бадиий маҳорати, тилдан фойдаланишдаги ўзига хослиги ҳақида адабиётшунос, тилшунос олимлар кўп ва ҳўб ёзишган. Навоийнинг бой мероси ва навоийшунослик соҳасидаги илмий, ўқув манбаларни чуқур ўрганиш ва улардан кенг фойдаланиш кундалик вазифаларимиздан бўлиб қолмоқда. Айниқса, мустақиллик йилларида улуғ шоиримиз сўзларининг қадри яна баланд, тобора юксак бўлиб бормоқда. «Хазойин-ул маоний», «Хамса», «Муҳокамат-ул луғатайн», «Маҳбуб-ул қулуб» каби шоҳ асарлар она тилимиздан моҳирона фойдаланишнинг ўзига хос маҳорат мактаби вазифасини ўтайди.

Алишер Навоий «Муҳокамат-ул луғатайн» асарида сўзнинг қудратига юксак баҳо бериб, сўзнинг қадри нақадар баландлигини алоҳида таъкидлайди: *«...сўз бир дур бўлиб, унинг дарёси кўнгилдир, кўнгил шундай бир ўрин бўлиб, унда майда ва йирик маънолар тўплангандир. Бу шунга ўхшайдики, гавҳар дарёдан гаввос воситасида чиқарилади. Сўз дури ҳам кўнгилдан сўзга чечан киши воситаси билан нутқ шарафига эришади, унинг қиймати ҳам ўзининг даражасига қараб шуҳрат қозонади ва ҳамма ёққа ёйилади. Нечунки, гавҳар қиймат юзасидан жуда кўп даражаларга бўлинади, ҳатто бир дирамдан юз тумангача деса бўлади».*

Она тилимизнинг бойлиги, қудратини юксак баҳолаган шоир «Муҳокамат-ул луғатайн» асарида унинг фазилатларини ниҳоятда чиройли тасвирлаб беради. Тилимиздаги сўзларни юлдузларга ўхшатиш билан уларнинг ниҳоятда кўплиги, хилма-хиллиги ва бир-бирига ўхшамаслигини акс эттиради.

Тилдаги сўзларни чаманзордаги гулларга ўхшатиш билан сўзларнинг ўзига хос маъно, мазмунга эгалиги назарда тутилади. Гул инсонни ўзига маҳлиё қилади, эътиборини тортади, уни қувонтиради, тилдаги сўзлар ҳам ана шундай фазилатга эга.

Киши сўзлашдан олдин сўзларни танлайди, уларни саралаб, зарурини, маъқулини ишлатади. Ҳар бир сўзни ишлатганда ҳам бошқаларга озор етказмасдан, маъносини ҳисобга олиб қўллайди. Тилдаги сўзлар инсоннинг

энг нозик туйғуларини ифодалаш билан бирга кишининг ҳиссиётига катта таъсир кўрсатади. Шунинг учун сўзнинг қудратидан бошқаларга озор бериш учун эмас, уларни руҳлантириш учун моҳирона фойдаланиш зарур.

Алишер Навоий меросининг боқийлиги шундаки, у бугунги кунда ҳам ўзининг долзарблигини йўқотмаганлиги, жамиятда тилнинг ижтимоий мавқеининг ошиши унинг тараққиётига хизмат қилиб, кишиларни энг эзгу мақсадлар сари руҳлантиришдаги роли юксак бўлишига муносиб ҳисса қўшиши учун ўзига хос йўлланма - ўғит сифатида муҳим аҳамият касб этмоқда. Қуйидаги танбихлар бунинг исботидир:

Телекўрсатув ва радио эшиттиришларнинг айримларида шевачиликка берилиш кўпайиб бормоқда. Зиёлиларнинг, айниқса, раҳбар ходимларнинг оммавий ахборот воситалари орқали шевачиликка берилиши баъзи ижтимоий муаммоларни келтириб чиқариши мумкин. Кино асарларидаги айрим кўпол муомала лавҳаларининг меъёрдан ошиши ёшлар муомала маданиятига салбий таъсир этиши мумкин. Зеро, Алишер Навоий мероси бизни мулойим ва ширин сўзли бўлишга, ўрни билан шевада ёки адабий тилда сўзлашга ундайди.

37. Танбих. *Тил ширинлиги – кўнгилга ёқимлидир; мулойимлиги эса – фойдали. ...Ёлгон гапирувчи гафлатдадир; сўзнинг бир-биридан фарқи кўпдир, аммо ёлгондан ёмонроқ тури йўқдир*(72-б.).

Баркамол авлоднинг ҳар томонлама тарбиясида ҳам энг муҳим манбалардан бири Алишер Навоий меросидир. Зеро, давлат тили ҳақидаги қонуннинг талаби ҳам шу – ўзбек тилининг мавқеини янада юқори кўтариш билан унинг ҳам юртимизда, ҳам дунё миқёсидаги обрў-эътиборини янада юксакликка кўтариш, аجدодлар анъанасига содиқ қолиб, унинг гўзаллигини кенг намойиш қилиш, бойитиб бориш, юқори нутқ маданияти ва маҳоратига эришишдир.

Назорат саволлари:

1. Сўзнинг ижтимоий ҳосланиши ва унинг тил тараққиётидаги ўрни.
2. Ўрта асрларда ёзма ва оғзаки ахборот воситаларининг тараққиётида самимий сўзнинг ўрни.
3. Кайковус нотиклик ва нутқ одоби ҳақида.
4. Абдураззоқ Самарқандий сўз қудрати ҳақида.
5. Алишер Навоийнинг сўз ва қалам қудрати ҳақидаги қарашлари.
6. “Маҳбубул қулуб” асаридаги танбихлар нутқ маданияти ва сўз қудрати ҳақидаги муҳим қарашлар сифатида.

2-маъруза

АДАБИЙ ТИЛНИНГ ФУНКЦИОНАЛ СТИЛЛАРИ ВА УЛАРНИ ЎРГАНИШ МУАММОЛАРИ

Таянч сўз ва иборалар: *стиль, услуб, функционал стиль, функционал услуб, стилистика, адабий тилнинг функционал стиллари, функционал стиллар таснифи, нутқий доира (сфера), функционал стиллар таснифининг мезонлари, ўзбек адабий тилининг функционал стиллари, илмий стиль, бадиий стиль, расмий иш қозғалари стили, публицистик стиль, оғзаки сўзлашув стили, газета тили, оммавий-ахборот воситалари (ОАВ) тили.*

Маълумки, стилистика фанининг марказий тушунчаси стиль (услуб)дир. Стилистика (услубшунослик) термининг ўзи ҳам французча *stylistique* – сўздан олинган бўлиб, биринчи марта 1840 йилда қўлланган.

“Стиль” (услуб) сўзи илмий терминдир. Зеро, терминлар оддий сўзларга нисбатан ўзларининг моносемантик хусусияти билан фарқланиши керак. Лекин “стиль” термини бошқача характерга эга, яъни “стиль” фақат лингвистик терминология доирасига эмас, балки адабиётшунослик ва санъатшунослик доирасига ҳам киради. Шунингдек, “стиль” оддий сўз сифатида ҳам тилда кенг қўлланилади. Масалан: “иш стили // иш услуби”, “бошқарув стили”, “тарбиялаш стили”, “эркин стилда // услубда // усулда сузиш”, “барс стили // услуби // усулида сузиш” (сузиш спортида), “комбинацион стиль // услуб // усул” (шахмат спортида) ва бошқалар.

Бу сўз энг қадимги замонларда ёзиш манераси (усули), ифодалаш усули маъноларини билдирган. Дарҳақиқат, стилда ижодкор шахснинг хусусиятлари ифодалангани учун бу сўз кенг, метафорик маъноларда қўлланиладиган бўлди.

Стиль тушунчаси тасвирий воситалар системасининг, санъатнинг ўзига хос ўйналиши, усули деган маънода санъатшунослик фани томонидан ҳам кенг қўлланилмоқда. Стилни адабиётшунослик нуқтаи назардан тушуниш бадиий асарга ёки конкрет ёзувчига қаратилгандир.

Лингвистик стилистика эса икки асосий объектга эга: а) стиль (услуб) тил ёки нутқнинг бир кўриниши сифатида; б) бадиий асар ёки ёзувчи стили.

Лингвостилистиканинг кейинги объекти бадиий нутқ стили тадқиқ этилаётганда майдонга чиқади. Шунга кўра лингвостилистиканинг асосий объекти стилни тил ёки нутқнинг кўриниши сифатида ўрганишдир, деган хулосага келиш мумкин.

Олимлар, нотиклар, ёзувчилар антик даврлардаёқ у ёки бу тил воситасини қўллаш алоқа жараёнининг характери, шароити, мавзуси ва мақсади билан боғлиқ эканлигига алоҳида эътибор берган эдилар. Ўша пайтларда нутқнинг уч типи (стили) ўзаро фарқланган: а) паст стиль, б) ўрта стиль, в) юқори стиль².

Тил стилларига оид бундай назариялар кейинчалик Европада нотиклик ва стилистиканинг тараққиётига сезиларли твёсир кўрсатди. Жумладан, француз академияси ХУШ асрда стилларнинг қуйидаги таснифини таклиф

² Бу ҳақда қаранг: Брандес М. *Стилистический анализ*. – М.: Высшая школа, 1971. – С. 14; Скребнев Ю.М. *Очерк теории стилистики*. – Горький, 1975.

этди: юқори стиль – классик трагедиялар, одалар, ораториялар стили; замонавий стиль – роман, повестлар стили; фольклор стили ёки содда стиль – комедия, фарс ва масаллар стили³.

Шундан буён миллий тилларнинг услубий тизимида сезиларли ўзгаришлар юз берди, лекин антик олимлар бошлаб берган стиллар таснифи тил воситаларининг қўлланиш доирасини аниқлашда, уларни гуруҳлашда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Функционал стиллар тилнинг функциялашуви билан боғлиқ, яъни реал нутқда, матнда ўзига хос “композицион системалар” (акад.В.В.Виноградов термини) сифатида намоён бўладилар. Ёки бошқача қилиб айтганда, тилнинг турли яруслари (фонетик, лексик, фразеологик, морфологик, синтактик яруслари кабилар)га тааллуқли бўлган бирликлар хилма-хил стилистик бўёқда бўлишларидан қатъий назар алоқа қилишнинг маълум доирасига хизмат қилиш учун бўйсундирилади.

Худди шунингдек, инверсиянинг деярли бўлмаслиги, матннинг дарак-ҳикоя шаклида ифодаланиши, таъсирлилик – бадиий тасвир элементларининг учрамаслиги, маънонинг икки хил бўлишига йўл қўймаслик, қўшма гап шакллари кўллашга кўпроқ мойиллик каби хусусиятлар эса расмий нутқ учун хосдир: “...Ватанимиз мустақиллигини мустаҳкамлаш, миллий ғояни ривожлантириш, маънавиятимизни тиклаш, ўзлигимизни англаш йўлида катта ҳисса қўшган, ёрқин истеъдоди ва ижоди, илмий фаолияти, ҳалол хизмати, ёшларни она юртга муҳаббат, истиқлол ғояларига садоқат руҳида соғлом ва баркамол этиб тарбиялаш ҳамда жамоат ишларидаги фаол иштироки учун қуйидагилар фахрий унвонлар ва орденлар билан тақдирлансин... **“Ўзбекистон Республикаси халқ ёзувчиси”**. Мусажонов Фарҳод – Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси....” (ЎзАС, 2011, 26 август).

Умуман олганда, функционал стилларнинг таснифига қуйидаги икки гуруҳ омиллар асос бўлиб хизмат қилади: а) экстралингвистик омиллар (алоқа қилиш доираси ёки сфераси ҳамда вазифалари), б) соф лингвистик омиллар (тил бирликларининг услубий хосланиши). Шунга мувофиқ, тилнинг функционал стилларига тавсиф бераётганда экстралингвистик омилларни ҳам, соф лингвистик омилларни ҳам тўла ҳисобга олиш зарур.

Тилшунослик тарихида, жумладан, рус ва ўзбек тилшунослигида ҳам жуда кўп олимлар тилнинг функционал стилларини тасниф қилишга, уларни ўзаро бир-биридан фарқлашга интилганлар. Лекин бу олимларнинг бир гуруҳи функционал стилларни белгилашда экстралингвистик омилларни биринчи планга қўйган бўлсалар, бошқа бир гуруҳ олимлар соф лингвистик омилларга таяниб иш кўрганлар.

Масалан, рус тилшунослигида функционал стилларни тил функциялари асосида ажратишга дастлабки уриниш проф.А.М.Пешковский қаламига

³ Қаранг: Потоцкая Н.П. Стилистика современного французского языка. – М., 1974. – С. 18.

мансуб⁴. Кейинчалик функционал стилларни тилнинг жамиятда бажарган функцияларига кўра тасниф қилишнинг академик В.В.Виноградов томонидан таклиф этилган тамойили катта шуҳрат қозонди. Лекин олимнинг қайд қилишича, баъзан стиллар (яъни тил функциялари) билан алоқа қилиш доиралари бир-бирига мос келмаслиги ҳам мумкин, яъни тил функцияларига нисбатан стиллар кўпчиликни ташкил этади. Кўринадики, тилнинг асосий функцияларини бундай гуруҳлаш ва тасниф қилиш жуда умумий характерга эга.

Р.А.Будагов оғзаки ва ёзма стилларни тилнинг бош стиллари, деб ҳисоблайди. Бу стиллар ичида яна илмий ва бадиий стиллар ажратилади. Қолган стиллар эса нутқий муносабатлар билан узвий боғлиқ бўлиб, нутқ стиллари деб юритилади. Нутқий стилларнинг сони ва ички бўлиниши алоқа муносабатларининг ўзи сингари чексиз ва хилма-хил формаларга эгадир⁵.

Кўринадики, Р.А.Будаговнинг функционал стиллар таснифида гарчи оғзаки ва ёзма, илмий ва бадиий стиллар орасидаги фарқлар тарихий ва умумтил нуқтаи назаридан анча чуқур ёритилган бўлса ҳам, бу таснифда терминологик изчиллик, нутқий стиллар доирасини аниқ чегаралаш етишмайди.

Иккинчи гуруҳ олимлар “нутқий сфера” тушунчасини тилнинг функциялашуви учун ҳал қилувчи роль ўйнайдиган омиллар билан чегаралаш асосида стилларни тасниф қиладилар. Масалан, проф.М.Н.Кожина чехословакиялик олимларнинг ишларига таяниб, стил ҳосил қилувчи объектив ва субъектив омилларнинг ўзаро уйғунлашуви ғоясини олға сурди ҳамда бундай омилларнинг уч гуруҳини ажратиб кўрсатади⁶.

М.Н.Кожина ўз асарларида экстралингвистик омилларни биринчи навбатда ҳисобга олади, чунки бу омиллар тилнинг моҳияти билан, ижтимоий онг формалари ва уларга мос келувчи инсон фаолияти турлари (фан, санъат, ҳуқуқ, адабиёт, маданият ва ҳоказолар) билан узвий боғлиқдир. Бу ижтимоий онг формаларининг ҳар бирига умумий ёки конкрет фикрлаш типи ҳамда уларнинг инъикос формаси (илмий тушунча, бадиий образ, ҳуқуқий норма кабилар) нутқий муносабат доирасини ҳам белгилаб беради.

Учинчи тип омилларга ситуатив-ижтимоий омиллар киради. Улар нутқ тони (юқори, тантанавор, тушкун), тингловчини, аудиторияни ҳисобга олиш; нутқий акт типи (икки томонлама нутқ, бир томонлама нутқ, нутқ предметининг нутқ жараёнидаги бевосита иштироки ёки “яширингани”) кабиларни ўз ичига олади.

⁴ Пешковский А.М. Роль грамматики при обучении стилю // Пешковский А.М. Избранные труды. – М.: Просвещение, 1959. – С. 148.

⁵ Қаранг: Будагов Р.А. Литературные языки и языковые стили. – М.: Просвещение, 1967. – С. 77-92; Будагов Р.А. Обоснование языковых стилей // Будагов Р.А. Филология и культура. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – С. 136-153.

⁶ Кожина М.Н. К основаниям функциональной стилистики. – Пермь, 1968. – С. 142-154; Кожина М.Н. О системности научного стиля в сравнении некоторыми другими. – Пермь, 1972. – С. 46-83; Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М.: Просвещение, 1977. – С. 48-54.

Бу омилларнинг ҳаммаси нутқ характерига бевосита таъсир этади, лекин уларнинг функционал стил ҳосил қилишдаги иштирок этиш даражаси бир хил эмас.

Проф.М.Н.Кожинанинг таъкидлашича, нутқда тил элементларининг функциялашуви икки қонуниятга амал қилади, яъни улар тил стилистикасига ҳам, нутқ стилистикасига ҳам таянади. Бир томондан, тил стилистикасида муайян функционал стилга мос келувчи воситалар (сўзлар, грамматик формалар) мавжуд, иккинчи томондан стиль ҳосил қилувчи омиллар таъсири туфайли функционал стиллар таркибида бу тил воситаларининг ўзига хос нутқий трансформациялари вужудга келади. Шунга мувофиқ, тил воситалари қайси функционал стилда қўлланилаётганига қараб ўзига хос функционал-нутқий, окказионал маънолар касб этади.

Масалан, бадиий нутқ стилининг мақсади ўқувчи ёки тингловчига эстетик таъсир этишдир. Шунинг учун бадиий нутқ стилида тил воситаларидан индивидуал-ижодий фойдаланиш, окказионал неологизмлар ҳосил қилиш учун катта имкониятлар мавжуд. Бу имкониятлардан сўз санъаткорлари – моҳир ёзувчи ва шоирлар ўринли фойдаланмоқдалар. Мисол учун, ўзбек тилида “*девор урмоқ*” конкрет ҳодисани ифодаловчи эркин сўз бирикмаси мавжуд. Саид Аҳмад “Уфқ” трилогиясида худди шу бирикмани мавҳум (абстракт) тушунчани ифодаловчи сўзлар қуршовида келтириб, бирикманинг қўлланиш имкониятини кенгайтирган ва фразеологик неологизм вужудга келтирган:

“- *Ҳукуматдан қарзим йўқ, - деб дўнгиллади Аъзамжон. – Ҳукумат деб қон тўкиб келганман. Ҳукуматни девори йиқилган бўлса, ўзи ўрсин*” (“Уфқ”, 630).

Ёки Ҳамид Гуломнинг “Мангулик” романида “қавс очмоқ” деган конкрет лингвистик термин маъносини билдирувчи бирикма янги, ўзгача стилистик қуршовда қўлланиб, фразеологизмга айлантирилган: “...*Маъсуд Мардонхўжанинг ўйчан ҳолатини кузатиб, мақсадининг қавсларини оча бошлади...*” (“Мангулик”, 282); “*Маъсуд навбатдаги қавсини очишга киришади*” (“Мангулик”, 283) ва бошқалар.

Ўзбек тилшунослигида функционал стилларни ва улар таркибидаги подстилларни ўрганиш 60-йиллардан бошланди. А.Сулаймоновнинг “Тил стиллари ҳақида” номли мақоласи эълон қилинган эди. “Стилистиканинг вазифаси, дейилади мазкур мақолада, - у ёки бу стилда ёки нутқ формасида, яъни оғзаки ва ёзма нутқда қандай тил ҳодисалари кўпроқ қўлланилишини аниқлашдан иборатдир”⁷. А.Сулаймоновнинг бу иши функционал стилларга доир дастлабки илмий мақола эканлиги билан алоҳида аҳамият касб этади.

1969 йил 27-29 май кунлари Тошкентда ўзбек тили нутқ маданиятига бағишланган 1-республика тилшунослик конференцияси бўлиб ўтди. Ғ.Абдурахмонов бу конференция минбаридан туриб “...вазифа стилистик

⁷ Сулаймонов А. Тил стиллари ҳақида // Сов.мактаби, 1964. № 6. – Б. 21-23.

катламлар (яъни функционал стиллар) таснифини назарий жиҳатдан асослаш, ҳар бир стилистик катламнинг объектини, материални, воситаларини аниқлаш ва улар устида текшириш ишлари олиб боришдан иборатдир”, деб алоҳида таъкидлади. И.Қўчқортоев ҳам ўзбек адабий тилининг стилистик ихтисослашуви, унинг функционал услублари илмда ҳали қатъий чегаралаб берилмаганлигини уқдиради. Шу билан бирга олим ўзбек адабий тили доирасида бадиий, илмий, ижтимоий-сиёсий услуб (стил)ларнинг ўзига хос хусусиятлари, уларни бир-биридан фарқлайдиган белгилар маълум даражада аниқ сезилиб туришини конкрет мисоллар асосида кўрсатишга интилади.

А.Шомаксудовнинг қатор илмий ишларида ўзбек тилининг функционал стиллари масаласи анча чуқур ва асосли ёритилди. Б.Ўринбоевнинг илмий ишлари эса оғзаки сўзлашув стилининг синтактик қурилишини тадқиқ этишга бағишланган.

Ашхабодда (1966), Олмаотада (1976) ва Тошкентда (1980) ўтказилган бутуниттифок туркийшунослик конференциялари миллий тиллардаги, жумладан, туркий тиллардаги функционал стилларнинг ривожланиши, тараққиёти масалаларини ўрганишда муҳим воқеа бўлди.

М.Мукаррамов ўзбек тилининг илмий стилини кенг планда ўрганиб, докторлик ишини ҳимоя қилди⁸. Т.Қурбонов ўзбек адабий тилида публицистик стилининг шаклланиши ва тараққиёти муаммоси юзасидан кузатиш ишлари олиб борди ва номзодлик ишини ҳимоя қилди⁹. Д.Бобохонова эса ўзбек тилининг расмий иш қоғозларини стилини махсус тадқиқ этди. А.Абдусайдов кейинги ўттиз йилдан буён матбуот тили муаммоларини изчил тадқиқ этиб келмоқда. С.Каримов ўзбек тилининг бадиий услуби муаммолари билан жиддий шуғулланди ва шу мавзуда докторлик ишини ҳимоя қилди. Стилистикага доир илмий тадқиқотларини давом эттириб, у 2010 йилда “Ўзбек тили функционал стилистикаси” номли монографиясини нашр эттирди.

Юқоридаги қисқача таҳлиллардан маълум бўладики, ўзбек тилининг функционал стилларини ўрганиш соҳасида тилшунослигимиз лзми-кўпми ютуқларни кўлга киритган. Лекин бу соҳада жиддий илмий тадқиқотлар яратиш, функционал стиллардан ҳар бирининг шаклланиши ва тараққиёт этапларини, лексик, фразеологик, морфологик, синтактик хусусиятларини махсус монографик планда ўрганиш, функционал стилларнинг ўзаро муносабати ва бошқа қардош тилларнинг функционал стиллари билан алоқаси муаммосини тадқиқ қилишга киришиш фурсати аллақачон етган, деб ҳисоблаймиз.

Шундай қилиб, ўзбек адабий тилининг функционал стилларини стилистика фанининг энг сўнгги ютуқларига таянган ҳолда ўрганиш, уларда

⁸ Мукаррамов М. Научный стиль современного узбекского литературного языка в семантико-функциональном аспекте. Автореф. дис... доктора филол. наук. – Ташкент, 1985. – 44 с.

⁹ Курбанов Т.И. Публицистический стиль современного узбекского литературного языка. Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1987. – 22 с.

қўлланилган тил воситаларининг ўзига хос белгиларини аниқлаш ўзбек тилшунослигининг энг муҳим вазифаларидан биридир.

Назорат саволлари:

1. Функционал стиллар ва уларнинг таснифий белгилари ҳақида тушунча.
2. Функционал стиллар таснифи тарихи ҳақида маълумот.
3. Рус тилшунослигида функционал стиллар таснифи масаласининг ўрганилиши ҳақида.
4. Ўзбек адабий тилининг функционал стиллари таснифига доир илмий тадқиқотлар ҳақида.

3-маъруза

ФУНКЦИОНАЛ СТИЛЛАРНИ ТАСНИФЛАШДА ИЖТИМОЙ ХОСЛАНИШ ТАМОЙИЛЛАРИНИНГ ЎРНИ

***Таянч сўз ва иборалар:** тил, адабий тил, вазифавий стил, вазифавий стилларни тасниф қилишнинг лисоний омиллари, вазифавий стилларни тасниф қилишнинг экстралингвистик омиллари, расмий-иш вазифавий стили, илмий вазифавий стил, публицистик стил, бадиий адабиётга хос матнлар, оддий сўзлашув стили, вазифавий стил ва ижтимоий фаолият доираси, вазифавий стилларнинг ёзма ва оғзаки шакллари.*

Тилшуносликда адабий тилнинг вазифавий стиллари тил ҳодисасими ёки нутқ ҳодисасими, бадиий адабиётга мансуб матнлар ҳамда оддий сўзлашувга хос матнлар тилнинг вазифавий стиллари қаторига кирадими, умуман, у ёки бу тилда қандай вазифавий стиллар мавжуд, уларни тасниф қилишнинг қандай ижтимоий хосланиш тамойиллари бор, деган масалалар узоқ йиллардан буён турли хил мунозараларга сабаб бўлиб келмоқда.

Рус тилшунослигида бу соҳада бир қанча ишлар амалга оширилган. Бу ишларда тилнинг вазифавий стилларини аниқлаш мезонлари, бунда тил бирликларининг ижтимоий хосланиши тамойилининг ўрни ҳақида турлича фикр-мулоҳазалар билдирилган.

Ўзбек тилшунослигида ўзбек адабий тилининг вазифавий стилларга бўлиниши тўғрисида ҳам ҳозирги кунга қадар бир хилликка эришилганича йўқ.

Тил бирликлари нутқ жараёнида, ижтимоий жихатдан хосланган матнлар таркибида моддийлашар экан, мана шу моддийлашиш ижтимоий фаолият доирасида юз беради. Ушбу жараёнда тил системасидаги воситалар ҳар хил ижтимоий фаолият доирасида бирдай қўлланилмайди. Шунинг учун ҳам тилнинг вазифавий стилларини белгилашда нутқнинг у ёки бу ижтимоий фаолият доирасидаги экстралингвистик омиллар таъсирида келиб чиқадиган функцияси, айниқса, муҳим аҳамият касб этади. Чунки тил воситалари

ижтимоий фаолиятнинг бирор доирасида қўлланар экан, фақат мана шу доира учун зарур бўлган шаклга солинади. Маълум бир йўналишдаги нутқ жараёнида тил воситаларининг бир қисми фақат у ёки бу ижтимоий фаолият доирасида фаол ёки нофаол тарзда қўлланиши билан бирга бошқа бир қисми умуман қўлланмаслиги ҳам мумкин.

Маълум бир вазифавий стилга хос бўлган нутқ ёки матн мана шу вазифавий стиль талабидан келиб чиқиб, тил воситалари чегаралаб олиниб, катъий бир меъёр (норма)га, шаклга солиниб тузилади. Нутқдаги (матндаги) луғавий бирликлар, грамматик қурилмалар у ёки бу вазифавий стиль учун зарур бўлган вазифани бажаришга хизмат қилади.

Албатта, бу ерда адабий тилнинг ҳар бир вазифавий стили доирасида қўлланувчи тил воситалари фақатгина ўша вазифавий стил доирасига хосдир, деб айтиш унчалик тўғри эмас. Чунки вазифавий стиллар ўзлари алоҳида-алоҳида системаларни ташкил қила олмайди. Вазифавий стиллар маълум тил системаси доирасида ташкил топади ва ривожланади.

Ҳар бир вазифавий стилнинг луғавий таркиби, ундаги грамматик қурилмаларда маълум фарқ бўлиши билан бирга, уларнинг умумий, яхлит томони ҳам бўлади. Бундан ташқари, доимо бирон бир вазифавий стилда қўлланиб келадиган сўзлар, сўз бирикмалари, фразеологик бирликлар ва бошқа тил воситалари ўша вазифавий стилга оид услубий бўёқдорликка эга бўлади. Улар бошқа бир вазифавий стилда қўлланганда, уларнинг бегоналиги, ўз ўрнида қўлланмаганлиги дарҳол сезилади. Масалан, расмий иш стилига тааллуқли бўлган *«Берилди ушбу маълумотнома шу ҳақдаким...»* қурилмаси илмий ва публицистик стилларга хос матнларда умуман қўлланмайди. Агар бундай қурилмалар юқоридаги вазифавий стилларга хос матнларда қўлланса, кулгили, юмористик ҳолат юз беради (Абдулла Қаҳҳорнинг “Нутқ” ҳажвий ҳикоясини эсланг).

Шундай қилиб, адабий тилнинг вазифавий стилларини белгилашда уларнинг экстралингвистик ва соф лисоний хусусиятлари, уларнинг таркибида тил бирликларининг қўлланишида ижтимоий хосланиш тамойиллари ҳисобга олиниши лозим. Ҳар бир вазифавий стил доирасида фақат ўша нисбатан тор доирага хос бўлган лисоний омилларни аниқлаб, уларни матн таркибида бир-бирига таққослаш билангина уларнинг ўзига хос, ижтимоий хосланган тил воситалари аниқланади.

Демак, адабий тилнинг вазифавий стилларидаги барча тил воситалари, албатта, ижтимоий фаолиятнинг у ёки бу томони билан боғлиқ равишда юзага келади ва мулоқотга киришади. Ҳар бир вазифавий стил ижтимоий фаолиятнинг қуйидаги доираларидан бирига хизмат қилади: а) илм-фан доираси - илмий стил; б) идора-ҳуқуқий доира - расмий-иш стили; в) ижтимоий-сиёсий доира - публицистик стил кабилар.

Адабий тилнинг вазифавий стилларни белгилашда ва уларни ижтимоий хосланиш нуқтаи назаридан чегаралашдаги муҳим омиллардан яна бири вазифавий стилларга хосланган матнларнинг мавзусидир. Мавзу оддий

сўзлашув, бадиий матнлар билан нутқнинг вазифавий стиллари орасидаги фарқни белгиловчи муҳим омиллардан бири саналади.

Муайян бир ижтимоий соҳага хосланган оғзаки нутқда ҳам, ёзма нутқда ҳам тил воситалари мавзунинг талаби билан чегараланади, муайян тор доирага солинади. Олдиндан режали равишда тилдаги луғавий бирликлар, грамматик қурилмаларнинг фақат мўлжалланган ўша мавзу учун зарурлари танлаб олинади.

Нутқ ёки матн эгасининг характери, нутқий мулоқот жараёнидаги ҳолати, ёши ва шу каби омиллар ҳам тил воситаларининг ижтимоий хосланишига ва танланишига ўз таъсирини кўрсатади. Аммо бу хусусиятлар фақат алоҳида-алоҳида сўзловчилар нутқидаги услубий хусусиятларни белгилай олади, холос. Улар вазифавий-услубий бўлинишга, умуман, тил системасига таъсир кўрсата олмайди. Чунки вазифавий-услубий бўлиниш айрим тил эгаларининг ўзига хос хусусиятларидан, хоҳиш-иродасидан келиб чиқмайди. Аксинча, сўзловчи қаерда, кимга ва қайси мавзуда гапиришига қараб, у ёки бу вазифавий стилга мурожаат қилади.

Нутқ ёки матннинг вазифавий стилларига тааллуқли бўлган матнлардан фарқли ўлароқ, бадиий адабиётга оид матнларда тил воситалари жуда кенг кўламда қўлланади. Ёзувчи образ характерини очиш учун тил системасида мавжуд бўлган барча воситалардан унумли ва мақсадга мувофиқ ҳолда ўринли фойдаланишга ҳаракат қилади.

Бадиий матнларда экспрессив-эмоционал сўзлар, турли хил архаик ва диалектал лексемалар, иборалар кўп қўлланилади. Тарихий воқеаларни акс эттирувчи бадиий матнларда эса тарихий воқеликни ёритиш учун муаллиф (ёзувчи) тарихий лексикадан ташқари, ўша давр учун хос бўлган грамматик шакллардан ҳам фойдаланади. Шу билан бирга, бундай матнларда асар қаҳрамонлари тили, иложи борица, оддий сўзлашув стилига яқинлаштирилади ва бундай матнлар сўзлашув услубига жуда ўхшаш хусусиятга эга бўлади. Шу билан бирга бадиий асарлар қаҳрамонлари тили ҳаётдаги оддий сўзлашувдан тубдан фарқ қилади. Бундай матнларда баъзан ёзувчи қаламига хос бўлган индивидуал ясалган ва ҳали тилда учрамаган ҳамда меъёрга кирмаган окказионализмлар ҳам бўлиши мумкин.

Бундан ташқари, муаллиф (ёзувчи)нинг шахси, билими, табиати, тил воситаларини қай даражада қўллай билиш хусусиятлари бадиий матнларда айниқса равшан кўзга ташланади. Бадиий матнларнинг адабий тилнинг вазифавий стилларига хос матнлардан фарқи тил воситаларидан фойдаланиш кўламининг жуда кенглигида кўринади. Бадиий матнларнинг экспрессив-эмоционаллиги уларни вазифавий стилларга хос бошқа турдаги матнлар билан қиёсий-услубий метод асосида текширганда ҳам очик намоён бўлади¹⁰. Бадиий матнларнинг ушбу хусусиятлари унинг эстетик таъсир қилиш вазифаси билан ҳам боғлиқдир. Демак, бундай матнларда тил

¹⁰ Береснев С.Д., Крилова О. А., Фих И.М. Субъязыки, стили и художественная литература // Субъязыки и функциональные стили. - Ульяновск, 1980.

воситаларининг қўлланиш доираси чегараланмаган, маълум тор шаклга солинмаган. Шунинг учун ҳам ҳар бир муаллиф (ёзувчи ёки шоир) қаламига мансуб бадиий асарларнинг, гоҳида бир муаллифнинг ҳар бир асари тили ўзи алоҳида системани ташкил этиши ҳам мумкин.

Қундалик ҳаётдаги оддий сўзлашувда эса сўзловчи ҳеч қандай тайёргарлик кўрмайди, олдин ўзи сўзлаши керак бўлган мавзунини мўлжалламайди. Бу сўзлашув кундалик турмушнинг турли кўринишларига оид бўлгани учун ҳам уларнинг таркибида турли-туман тил воситалари қўлланади. Шу билан бирга, оддий сўзлашувда тўлиқсиз гап қурилмалари, биргина сўздан иборат сўз-гап шакллари қўлланилади. Бунда ифодаланаётган маъно (мазмун) эса ўша сўзлашув жараёни кечаётган шароитдан, бутун бир суҳбатнинг мазмунидан келиб чиқиши мумкин.

Демак, адабий тилнинг вазифавий стиллари бадиий адабиётга оид матнлар ва оддий сўзлашув матнларидан қуйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради:

а) вазифавий стилларнинг аксарияти ёзма шаклда ташкил топади ва ривожланади;

б) вазифавий стилларга хосланган нутқ кўринишлари (матнлар) ўша нутқ субъектининг хоҳиш-иродасига бўйсунмайди, бадиий матнларда ва оддий сўзлашувга хосланган матнларда эса субъект, нутқ эгасининг хоҳиш-иродаси, қалами сеҳри билиниб туради;

в) вазифавий стилда тил воситалари ижтимоий фаолият доирасида чегараланиб, маълум мавзуга йўналтирилади, оддий сўзлашувга хосланган матнларда эса суҳбат эркин тарзда, тайёрланмасдан, махсус ижтимоий фаолият доирасидаги мавзуга йўналмаган ҳолда кечади ва бошқалар.

Умуман олганда, адабий тилнинг вазифавий стилларини, ўз навбатида, қуйидаги стилларга ажратиб таснифлаш ва ўрганиш мумкин:

1. Расмий-иш функционал стили. Бунинг таркибига: а) расмий-хужжатлар услуби. Бунга қарорлар, қонунлар каби хужжатлар киради; б) расмий-иш услуби. Бунга ташкилотлар ва шахслар ўртасидаги расмий ишга тааллуқли бўлган турли хил хатлар, ёзишмалар киради.

2. Илмий функционал стилга илмий-техника, илмий-оммабоп, илмий-публицистик ҳамда илмий-ўқувга тааллуқли турли хил матнларни киритиш мумкин.

3. Публицистик стилга асосан газета, журнал, умуман, оммавий ахборот воситалари (ОАВ) матнлари кириб, уларнинг мавзуй доираси жуда кенг ва хилма-хилдир. Бу вазифавий стил: а) мамлакат сиёсий ва ижтимоий ҳаёти (бош мақолалар, ички сиёсат, маъруза, нутқ матнлари ва бошқалар); б) чет эл хабарлари (сиёсий ва иқтисодий мавзуга оид матнлар); в) иқтисод (саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт, уй-жой, коммунал хўжалиги ва бошқаларга оид матнлар); г) фан ва техника (илмий янгиликлар, ҳар хил соҳалардаги техника ютуқлари ва ҳоказоларга оид матнлар); д) маданият ва санъат (театр, кино хабарлари, музика ва рассомчилик асарларига тақризлар

ва бошқаларга оид матнлар); е) репортаж, памфлет, очерк ва ҳоказоларнинг матнлари; ж) физкультура ва спорт хабарларига оид матнлардан иборатдир. Бундай матнларнинг барчасида тил воситаларининг қўлланишида уларнинг ижтимоий хосланиш тамойили етакчи ўрин тутди.

Назорат саволлари:

1. Функционал стилларнинг тил ва нутқ дихотомиясига муносабати.
2. Функционал стилларни тасниф қилишнинг лисоний ва экстралингвистик омиллари.
3. Оддий сўзлашув услубининг вазифавий стилларга муносабати.
4. Адабий тилнинг функционал стиллари ва бадиий адабиётга хос матнларнинг ўзаро муносабати, уларнинг фарқли ҳамда умумий белгилари.
5. Функционал стилларнинг таснифи ва ички бўлиниши, бунда ижтимоий хосланиш тамойилларининг ўрни.

4-маъруза

ПУБЛИЦИСТИКА ВА УНИНГ ЖАНРЛАРИ ҲАҚИДА

Таянч сўз ва иборалар: публицистика, радиопублицистика, кинопублицистика, телепублицистика, илмий публицистика, иқтисодий публицистика, адабий-бадиий публицистика, ахборий публицистика, таҳлилий публицистика, хабар, интервью, репортаж, ҳисобот, суҳбат, мақола, тақриз, шарҳ, лавҳа, очерк, эссе, фельетон, памфлет.

Маълумки, жамият ҳаётида публицистика ва унинг жанрлари жуда муҳим роль ўйнайди. Публицистика латинча *publicus* сўзидан олинган бўлиб, ижтимоий, жамиятга оид деган маънони билдиради [ЎТИЛ-5, III, 319]. Публицистиканинг моҳияти ҳақида турлича қараш ва турлича таърифлар мавжуд. Айрим луғатларда у ижтимоий-сиёсий масалаларни ёритувчи адабиёт деб қаралса, айрим мутахассислар томонидан унга ижоднинг бир тури деб таъриф берилди. Бизнингча, бу ҳар иккала таърифда ҳам публицистиканинг хусусиятлари ўз ифодасини топган.

Публицистика бу - ҳаётни тасвирлашнинг алоҳида бир йўли, усули, ижод туридир. У жамият ҳаётининг шу кундаги, айти замондаги бўлиб ўтган ижтимоий аҳамиятга молик воқеа ва ҳодисаларини акс эттириб оммага етказди, даврнинг энг долзарб масалаларига муносабат билдиради, ҳал этилиши керак бўлган муаммоларни кўтариб чиқади. Публицистика замон воқеа-ҳодисаларидан кишиларни хабардор қилиш, шу кун учун зарур масала, муаммоларни таҳлил этиш ва уларнинг ечилиши борасида жамиятга таъсир кўрсатиш воситаси ҳамдир. Унинг бош вазифаси ҳаётдаги воқеа ва ҳодисалар, масала ва муаммолар ҳақида жамоатчилик фикрини уйғотишдан иборатдир. Публицистика асл маънода - айтилган гап, ёзилган матн, маълум бир кўринишдаги асар бўлиб, у матбуот саҳифаларига кўчган, радио, телевидение, интернетдан ўрин олган тақдирдагина ғоявий-сиёсий ва

маънавий кучга айланади, оммага етиб боради. Гарчи публицистик рух, яъни айна замон муаммоларини кўтариб чиқиш ва айна замон кишиларига етказиб бориш ижтимоий ҳаётни акс эттириш кўринишларидан бўлмиш бадиий адабиётда ва санъатнинг барча турларида мавжуд бўлса-да, публицистика кенг ва ҳар тарафлама иш кўра оладиган майдон - матбуотдир. Аслида, матбуот ҳам худди ана шу вазифани бажаради, яъни жамият ҳаётини тасвирлайди, таҳлил этади, унга ўз таъсирини кўрсатади ва ўзининг ижтимоий вазифасини публицистика орқали амалга оширади. Бу эса матбуот билан публицистиканинг ўзаро чамбарчас боғлиқлигини кўрсатади, яъни матбуотсиз публицистика ва публицистикасиз матбуот иш кўролмайди.

Публицистика инсониятнинг ҳаётни билиш, уни идрок этиш, оламда юз бераётган воқеа ва ҳодисалардан хабардор бўлиш ва улардан ўзи учун тегишли хулосалар чиқариш воситаси саналади. Шу сабабли у инсоннинг ҳаётни кузатиш, тадқиқ этиш натижаси, тажрибаларидан келиб чиққан фанлар билан ҳамда ташқи дунёнинг эстетик инъикоси бўлган адабиёт ва санъат, тилшунослик фанлари билан чамбарчас боғлиқдир. Публицистика ҳаётдаги факт ва воқеаларни қайд этиш, уларни тадқиқ этиш, моҳиятини, ички қонуниятларни очишда фанга хос қатор усул ва имкониятлардан фойдаланади. Шунинг учун ҳар қандай публицистик асарда маълум даражада ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, илмий тадқиқот элементлари мавжуд бўлади. Публицистика дунёни билиш ва акс эттиришда асосан сўздан, умуман, тил воситаларидан фойдаланганлиги учун у бадиий адабиётга жуда яқин туради ва баъзи ўринларда унинг таркибий қисмига айланади. У сўз санъати бўлмиш бадиий адабиётдан образ ва образлилик, сюжет, композиция, конфликт, характер ва бошқа зарур тасвирий элементларни олади. Бундай адабий-бадиий элементлар публицистик асарларнинг таъсирчанлигини ошириш, ҳаётни жонли, қизиқарли тасвирлаш учун қўлланилади. Аммо публицистиканинг асосий вазифаси шу кундаги ижтимоий ҳаётни тезкорлик билан, ихчам ва таъсирчан шаклда ёритиб беришдан иборат бўлганлиги боис унда юқоридаги адабий-бадиий воситалардан фақат зарур ўринлардагина, маълум даражада фойдаланилади.

Худди матбуот сингари публицистика ҳам ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини камраб олади ва жамият ҳаётининг хилма-хил қирраларини ёритишга қараб бир неча турларга бўлинади. Масалан, жамиятнинг шу кундаги, айна замондаги ҳаётининг бош масалаларини **ижтимоий-сиёсий публицистика** ёритса, унинг иқтисоди, ишлаб чиқариш масалаларини **иқтисодий публицистика** ўзида акс эттиради. **Илмий публицистика** эса илм-фан соҳасидаги янгиликларни, муаммоларни ихчам, публицистик таъсирчан руҳда ёритишга хизмат қилади.

Публицистика фақатгина жамият ҳаётининг барча жабҳаларини ёритишда ўзига хос восита ва усуллардан фойдаланади. Жумладан, **адабий-бадиий публицистика** ўзида ҳаётнинг барча соҳаларини акс эттирса-да, бунда у алоҳида адабий-бадиий воситаларига таяниб иш кўради. Яъни,

бадий публицистика ҳаётга бадий адабиёт нуқтаи назаридан ёндошади¹¹ ҳамда матбуот билан адабиётни бир-бирига узвий боғлаш воситаси сифатида намоён бўлади. **Ҳажвий публицистика** эса ҳаётни ёритишда алоҳида ижтимоий-бадий восита бўлган кулгига, яъни сатира ва юморга асосланиши билан бошқа публицистика турларидан ажралиб туради.

Публицистика турлари қаторига, шунингдек, **радиопублицистика, телепублицистика** ва **кинопублицистика** ҳам киради.

Шу билан бирга публицистика ўзининг ички хусусиятлари, ижтимоий ҳаётга ёндашиш ва акс эттириш қирралари нуқтаи назаридан ҳам бир неча турларга бўлинади. Ҳаётдаги воқеа ва ҳодисалар ҳақида тезкорлик билан хабар берувчи, ҳаётнинг кўзга кўриниб турган устки қатламларини ёритувчи публицистика - **ахборий ёки хабардор этувчи публицистика** бўлса, воқеа ва ҳодисаларнинг ички моҳиятини очиб берувчи, ҳаётнинг чуқур ички қатламларини ўзида акс эттирувчи публицистика **таҳлилий публицистика**дир. Ҳаётдаги воқеа ва ҳодисалар, кишилар фаолиятини адабий-бадий воситалар билан ёритувчи, бошқача қилиб айтганда, ҳаётни бадий-эстетик жиҳатдан таҳлил қилиб баҳоловчи **бадий публицистикани** мазкур ижод турининг энг мукамал, юқори шакли дейиш мумкин. Публицистиканинг юқоридаги уч тури бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлиб, бир-бирини тўлдиради. Публицистика ҳаёт ҳақида хабар бериш, таҳлил этиш билан чекланиб қолмасдан уни турли жолларда, тил воситалари ёрдамида тасвирлайди.

Публицистиканинг турли **жанрлари** ҳам мавжуд. Маълумки, жанр сўзи французча жинс, тур маъносини англатиб, адабиёт ва санъат асарларининг маълум мазмуний ва шаклий турини билдиради [ЎТИЛ-5, П, 72]. Масалан, бадий адабиётнинг насрий туридаги ҳикоя, қисса, роман; шеърий туридаги шеър, ғазал, баллада, достон; тасвирий санъатдаги натюрморт, портрет, пейзаж ва бошқалар публицистик асар жанрлари қаторига ҳам киради. Публицистика шунингдек, вазифаси, изчил хусусиятларидан келиб чиқиб, **ахборий** ҳамда **таҳлилий публицистикага** бўлинади. Ўз навбатида **ахборий публицистик асарлар** қаторига хабар (информация), репортаж, интервью, ҳисобот каби жанрлардаги асарлар киради¹². Бу жанрлар ҳаётдаги факт ва ҳодисаларни, янгиликларни тезкорлик билан ёритиш учун хизмат қилади. Мазкур жанрларнинг асосий вазифаси ўқувчиларни жамиятда юз бераётган воқеа ва ҳодисалардан тезроқ, оператив тарзда хабардор қилишдир.

Таҳлилий публицистик асарлар қаторига эса кенгайтирилган хабар (корреспонденция), суҳбат, мақола, тақриз, шарҳ каби жанрлардаги асарларни қўшиш мумкин. Уларда ҳаёт воқеаларини таҳлил этиш, ички моҳиятини очиб бериш асосий ўрин тутди¹³. **Таҳлилий публицистика**

¹¹ Тоғаев О. Ўзбек бадий публицистикаси (назария ва маҳорат масалалари). – Тошкент: Фан, 1973. – Б. 13-146.

¹² Тоғаев О. Публицистика жанрлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976. – Б. 9-128.

¹³ Бу ҳақда қаранг: Абдусайдов А. Газета жанрларининг тили ва услуби. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2001. – Б. 28-172.

ҳаётнинг муҳим, зарур масалалари ва муаммоларини кўтариб чиқиш ва уларга нисбатан жамоатчилик фикрини уйғотишга хизмат қилади.

Ҳаётни адабий-бадий нуқтаи назардан ёритувчи **бадий публицистика** ҳам ўзига хос жанрларга эгадир. Булар - лавҳа, очерк, эссе кабилар бўлиб, улар қаторига ҳажвий публицистикага оид бўлган фельетон, памфлет каби жанрларни ҳам киритиш мумкин.

Демак, публицистика инсониятнинг муҳим ижтимоий-сиёсий, маънавий-иждодий қуроли, яшаш воситаси ҳисобланиб, у орқали инсоният ўзини ўраб турган ташқи дунёдан хабардор бўлади, уни англайди ва ўз манфаати йўлида фойдаланади. Бундай публицистик матнларда тил бирликлари ижтимоий жиҳатдан ҳосланиш мезонининг кучли тарзда намоён бўлиши билан характерланади.

Назорат саволлари:

1. “Публицистика” атамаси ва унинг маънолари ҳақида.
2. Публицистиканинг адабиёт ва санъат турлари билан муносабати.
3. Ижтимоий-сиёсий публицистика, иқтисодий публицистика ва илмий публицистиканинг ўзаро алоқадорлиги ҳамда фарқли томонлари.
4. Ахборий публицистиканинг хабар (информация), репортаж, интервью, ҳисобот каби жанрлари ҳақида.
5. Таҳлилий публицистиканинг кенгайтирилган хабар (корреспонденция), суҳбат, мақола, тақриз, шарҳ каби жанрлари ҳақида.
6. Бадий публицистиканинг лавҳа, очерк, эссе каби жанрлари ҳақида.
7. Ҳажвий публицистиканинг фельетон, памфлет жанрлари ҳақида.

5-маъруза

БАДИЙ ВА ПУБЛИЦИСТИК МАТНЛАРДА СЎЗНИНГ ИЖТИМОЙ ХОСЛАНИШИ ҲАМДА ЭСТЕТИК ТАЪСИР КУЧИ

Таянч сўз ва иборалар: шеърий матн, шеърда сўзнинг таъсир кучи, шеърий матнда гармония, шеърда товушлар оҳангдорлиги, Ҳ.Олимжоннинг “Ҳолбуки тун...” шеърда таъсирчанлик, Ғ.Ғуломнинг “Кузги кўчатлар” шеърда бўёқдорлик, шеърий матнда сўзларнинг предметлик хусусияти, “ўғай” сўзи А.Орипов тўртлигининг умуртқа суяги сифатида, шеърий матнда сўзнинг эстетик таъсирчанлик белгиси.

Маълумки, юксак санъат намунаси бўлган ҳар қандай шеърни ўқиганда ёки тинглаганда киши бир нафас бутун борликни унутиб, шу шеър таъсирида бўлади. Масалан, М.Горький талантли шоир С.Есениннинг шеър ўқишидан олган таассуротини шундай ифодалаган эди: «...ҳаяжонланганимдан томоғим куруқшаб, бир нарса хиппа тикилгандек бўлди. Ҳўнграб йиғлагим келди»¹⁴.

¹⁴ Горький М. Асарлар. 10 томлик. 10-том. - Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. – Б. 220.

Бизнингча, бутун бир шеърнинг ёки шеърий матн парчасининг таъсир кучини қуйидаги уч омил белгилайди. Аввало, сўзлар ташқи оламдаги муайян ҳодисани қайта тиклаши натижасида китобхон ҳис-туйғуларини жунбушга келтиради. Бундай матн парчаларини текширганда асосий эътибор фақат образли сўзларга қаратилади. Иккинчидан, сўзлар семантик жиҳатдан ўзаро бирикиб, матнда воқеий ҳолат ёки манзара яратади, бунда асосий вазифа - поэтик ҳис уйғотиш бевосита сўзларга эмас, манзаранинг ёрқинлиги ёхуд ҳолатнинг кучига юкланади. Тўғри, шеърий матнлардаги манзара, ҳолат сўзлар воситасида бунёдга келади, лекин бунда сўз ёрдамчи, қўшимча вазифани бажаради. Учинчидан, кўз билан кўриб, қўл билан ушлаб, қулоқ билан эшитиб бўлмайдиган мавҳум (абстракт) тушунчалар ва конкрет предметни эмас, у ҳақдаги тушунчани англатувчи сўзларнинг ўзаро муносабатга киришуви натижасида поэтик туйғуни юзага келади.

Масалан, шоир Ҳамид Олимжоннинг «Ўрик гуллаганда» шеърининг «*Новдаларни безаб гунчалар...*» сатридаги “*гунча*” сўзи билан Ғафур Ғуломнинг «Вақт» шеърининг «*Гунча очилгунча ўтган фурсатни...*» сатридаги “*гунча*” сўзини қиёслаш кифоя. Дастлабки ҳолдаги *гунча* биз ҳар баҳорда кўриб завқ оладиган аниқ табиат ҳодисаси бўлса, кейинги ҳолдаги *гунча* ушбу табиий ҳодиса ҳақидаги умумий тушунчани ифодалаб, шеърий матн таркибида ҳар бир дақиқанинг, фурсатнинг қайтмаслигини, улуғворлигини далиллаш учун хизмат қилмоқда.

Тилшуносликда мнмемалар одатда иккига бўлиб ўрганилади, яъни образга тақлид сўзлар ва товушга тақлид сўзлар. Ҳақиқатан ҳам, бундай тақлидий сўзларнинг бири ташқи оламдаги зоҳирий, образли тасаввурларнинг сўзда ифодаланиши бўлса, иккинчиси турли хил товуш ҳодисаларининг сўзда ифодаланишидир. Лекин иккинчи ҳолатда ҳам образли тасаввурнинг иштироки катта, зотан, бу ўринда товуш чиқараётган жисм, ҳодиса кўз олдимизда яққол гавдаланади. Бундай сўзлар муайян шеърий матн таркибида келганда эса, эртакларда сеҳргарнинг сирли таёқчаси бир тегиши билан оддий нарсаларни қимматбаҳо буюмларга айлантириб қўйгани сингари, ёндош сўзларни ўзининг образли тасаввур доирасига киритиб олади. Шоир ҳам бундай сўзларнинг кучига ишонади, сўзлар ҳам, ўз навбатида, шоирни ҳаяжонлантирган туйғуни, фикрий манзарани (шеърда манзара шунчаки манзара бўлмай, муайян фикрни ифодалашга хизмат қилади) тўлатқис яратиб беради:

*Шағирлайдибетиним дарё,
Шағирлайди ваҳм тўлган жар,
Шағирлайди қоронғи дунё,
Шағирлайди водий, даралар (Ҳ.Олимжон).*

Бу шеърий матн парчаси Ҳамид Олимжоннинг «Ҳолбуки, тун...» асаридан олинган. Шеърда шоир туйғуларига даставвал туртки берган нарса - бу тоғ дарёсининг тошчаларни йирик харсанглар орасидан олиб ўтиб, тинимсиз пастга ташиш жараёни натижасида ҳосил бўлган овоз. Бу бевосита

биринчи сатрда ифодаланади. Дарёнинг овози аста-секин шоир шуурини эгаллай боради ва, пировардида, ваҳм тўлган жар ҳам қоронғи, дунё ҳам, водий, даралар ҳам шағирлай бошлайди. Дастлаб, “шағирлайди” сўзининг образли тасаввури шоир қалбида қўрқинчга ўхшаш бир туйғу уйғотади, ваҳм тўлган жар, қоронғи дунё сўзлари шундай туйғуга тиргак бўлади. Бу биринчи банднинг поэтик маъноси. Лекин шеър сатрма-сатр, бандма-банд ана шу қўрқинч туйғусини бартараф этишнинг бадий инкишофи сифатида ривожланади. Умуман айтганда, «*Ҳолбуки, тун...*» шеъри шоир билан чексиз сир-асрорга тўлиқ дунё, янада кенг маънода, инсон ва уни ўраб турган коинот орасидаги мураккаб муносабатнинг шеъриятдаги теран ифодасидир.

Инсон, дастлаб, ваҳимали ва сирли туюлган табиат ҳодисаларидан ўзи учун самарали маъно топа олади, ташқи олам стихияларидан ўз туйғуларига мос ҳолда фойдаланади. Инсон руҳиятининг буюклиги ҳам шу билан белгиланади. Шеърий матндаги поэтик маънонинг бу муҳим қирраси [чунки шеърдан ягона маъно излаш ва унда қатъий туриш ушбу шеърнинг бадийлигини, санъат асари эканлигини инкор этиш билан баробар, зотан, ҳар қандай ҳақиқий санъат асари «*ўз-ўзича чексиз организм*» (Гегель) бўлиб, унинг маъно жилолари ҳам турли-тумандир] сўнгги бандда, айниқса, биринчи ва охирги бандни солиштирганда, конкрет асосга эга бўлади. Бу шеърнинг охирги банди қуйидагича жаранглайди:

*Шағирларди осмон ва ҳаво,
Шағирларди бутун коинот.
Шағирларди бетиним дарё
Шағирларди дарёда ҳаёт...
Ҳолбуки, тун... (Ҳ.Олимжон).*

Қонцептуал маъно жихатдан биринчи ва охирги банд орасида айтарли фарқ йўқдай кўринади. Ҳақиқатда эса бундай эмас. Агар диққат қилинса, тадқиқотчи қаршисида бутунлай бошқа-бошқа шеърий бандлар кўзга ташланади. Шеърдаги бадий маъно силжиши шундай кескин ўзгаришга олиб келадики, бу ўзгариш бандларнинг сўз таркибидан тортиб, уларни ташкил этган товушларгача ўз муҳрини босади.

Иккинчи бандда биринчисига зид ўлароқ гармония ҳукмронлик қилади. Чунки энди стихияли, тартибсиз таассурот ўрнини муайян гўзаллик қонунларига монанд поэтик сезги эгаллайди. Шунининг илоҳияти фақат унинг актив амалий фаолиятига тегишли бўлмай, табиат ҳодисаларини эстетик жихатдан идрок қилиши ҳамда уларга гўзаллик қонунларига мос ҳолда шакл ва мазмун бахш эта олиши, яъни маънавий фаолиятига ҳам тааллуқлидир.

Юқорида келтирилган шеърий банд фонологик томондан ҳам чексиз борлиқнинг сир-асрорларини англаш каби сурурли ҳолатдан сўнг бўладиган бахтиёр дамларнинг моддий ифодаси сифатида жаранглайди. Дарҳақиқат, бу бандда кенг ёки очик унлилар бўлган *а* ва *о* унлилари (*ё* унлиси икки товуш бирикмасидан иборат: *й+о*) тўла ҳукмронлик қилади. Шунинг учун ҳам

шағирларди сўздан кейин келадиган аксар сўзлар кўкракни баланд кўтариб, овозни баралла қўйиб айтадиган сўзлардир. Матн таркибидаги кенг ва очик унлилар эшитиш органларига таъсир этиб, кенглик ва эркинлик ҳиссини туғдиради.

Биз бу бандда гармония - уйғунлик ҳукмрон, деб таъкидладик. Бу шеъринг матндаги гармония ёки уйғунлик нимада кўринади? Бу саволга аниқ жавоб топиш учун дастлаб, банднинг сўз таркибидаги ўзгаришларни кўздан кечирайлик. Бошланғич банднинг биринчи сатридаги *бетиним дарё* ўрнини *осмон ва ҳаво* эгаллади, *бетиним дарё* эса учинчи сатрга сурилди, чунки шоир шуурини дастлаб банд этган *дарё шовқини* энди ортга чекинди, лирик қаҳрамон онгини эса кенглик ва эркинлик кайфияти чулғаб олди. Ваҳм тўлган жар - бу жумла маъноси билангина эмас, балки товуш томони билан ҳам шеърхонда ваҳима уйғотади. *Ваҳм* сўзи таркибидаги сирғалувчи ундош *ҳ* билан портловчи-сирғалувчи бурун ундоши *м* ўртасида унли товуш бўлмаганидан икки товуш оралиғидаги ўтиш артикуляцион томондан қийинчилик туғдирадики, бу *жар* сўзидаги ваҳмни янада кучайтиради. *Жар* сўзида эса портловчи *ж* ва сирғалувчи-титроқ *р* ундошлари бирикиб, сўзнинг предметлик маъносига қўшимча нозиклик жило (оттенка)си бериб, уни, яъни ваҳмни янада куюклаштиради. Шунинг учун ваҳм тўлган жарнинг ўрнини бутун коинот эгаллаши осмон ва ҳаводан пайдо бўлган кенглик ва озодлик туйғусини беҳад кенгайтириб, бутун коинот миқёсига олиб чиқади.

Шеърнинг бу бандида энди қоронғи дунёга ўрин қолмайди, лекин банддаги дастлабки туртки *бетиним дарё* ҳали ҳам шағирламоқда, аммо бу шағирлаш энди дарёда, тинимсиз, абадий ҳаёт куйи бўлиб жаранглайди.

Ана эндигина бошланғич банддан сўнг айтиш мумкин бўлмаган (чунки у банднинг ўзи том маънода туннинг инъикоси эди) шеърнинг сарлавҳасидаги сўзларни айтиш имкони туғилди. *Ҳолбуки, тун...* Шеърни ўқиганда ҳам, ички талаффуз қилганда ҳам бу сўзларни пасаяувчи интонация билан паст овозда ўқийсиз, чунки шеърнинг бутун руҳи сизни шеърни шундай талаффуз қилишга гўё мажбур қилади. Бинобарин, пасаяувчи интонация билан айтилган бу сўзлар зулмат ва ёвузлик кучларининг ёруғлик ва яхшилик кучлари қаршисида сўнгги талвасасидек ўткинчи бир ҳиссиётни туғдиради. Ҳар қандай *тунга* зид ўлароқ *музаффар ҳаёт* (А.Орипов) давом этаверади.

Худди шу ерда шеъринг матннинг охирги бандидаги яна бир ўзгаришни кўриб ўтиш мақсадга мувофиқ, деб биламиз. Бошланғич бандда ҳозирги-келаси замон шаклида бўлган, *шағирлайди* феъли охирги бандга келиб ўтган замон давом феъли шаклига - *шағирлардига* айланади. Феълнинг бу замон шакли «маълум вақт, темпораллик тушунчаси билан чегараланмаган давомлиликни ифодалайди»¹⁵. Зеро, феълнинг замон шаклидаги бу ўзгариш

¹⁵ Мирзаев М., Усмонов С, Расулов И. Ўзбек тили. - Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – Б. 134.

ҳам шеърнинг умумий поэтик ғоясини яна бир бор тасдиқлайди ва кучайтиришга хизмат қилади.

«Ғафур Ғуломнинг шеърида китобхонга айтадиган гапи ғоятда кўп бўлади. Бугунги кибернетика тили билан айтсак, унинг шеъри информацияга бойлиги билан ажралиб туради. У ҳар бандда воқеликнинг янги бир томонини очади. Ҳар бир бандда янги манзара чизади. Унинг «Кузги кўчатлар» деб аталган ноёб бир шеъри бор. Унинг ҳар саккиз сатридан бир ажойиб қиссанинг манзарасини топасиз»¹⁶.

Ҳақиқатан ҳам, шоирнинг бу асари - ноёб шеърий матн намунаси. Унинг ноёблиги фақат воқеликнинг янги, ёрқин манзарасини чизишида эмас. Бу шеърдаги манзаралар ҳам ўзига хослиги билан ажралиб туради. Шоир жонли-жонсиз мавжудотнинг кеч куз пайтидаги ўзига хос ташвиш-тайёргарликларини ўта ёрқин, аниқ деталлар ёрдамида гавдалантиришга муваффақ бўлган. Шеърда киш ҳақида гап бўлмаса ҳам, шеърнинг дастлабки олти бандининг ҳар бири руҳида босиб келаётган қаҳратон қишнинг нафаси сезилиб туради. Чунки қишнинг биринчи элчиси - изғирин шеърий матннинг дастлабки сатрлариданоқ китобхон қалбидан мустаҳкам ўрин олади:

Навқирон бир теракнинг чўққисида ошён -

Кеч куз тонготарини салом билан олқишлар.

Олтин тангалар каби барглар учар паришон,

*Аллақачонлар кўчмиш бўғот тагига қушлар*¹⁷.

Агар шеър матнига диққат қилинса, сарғайиш ва кексалик рамзи бўлган кеч куз ҳақидаги шеър авжи куч-қувватга тўлган, ёш, навқирон терак тасвири билан бошланмоқда. Шоир гўё табиатга жон ато этади, қушлар ошённи ташлаб, бўғот тагига кўчиб ўтганлар, лекин якка қолган ошён тушкунликка тушмасдан янги тонгни бардамлик билан олқишлайди (*олқишламоқ* сўзи замирида мамнунлик, ўз ҳолатидан шодлик каби маъно нозикликлари борлиги сезилади). Дарахтдан тўкилаётган заъфарон барглар *паришон* учади. Бу ўринда *паришон* сўзи фақат ҳар тарафга тартибсиз тўзғиб учаётган барглар ҳолатини ифодалабгина қолмасдан, ҳаёт кузи етиб келган кекса кишининг паришон, тарқоқ хаёлларига ҳам сезилар-сезилмас ишора қилиб ўтади. Албатта, бу ерда Бобурнинг «*Хазон япроғи янглиғ гул юзинг ҳажрида сарғайдим*» мисрасидагидек таққосланувчи параллел образлар йўқ, фақат *паришон* учаётган барглар бор, холос. Бинобарин, Бобурда поэтик ҳис-туйғу лирик қаҳрамоннинг «*хазон япроғи янглиғ*» ҳолати билан маҳбуба (кенг маънода инсон қуйиб, ёниб интиладиган ҳар қандай гўзал нарса)нинг «*гул юзи*» ўртасидаги зиддият тўқнашувида пайдо бўлади.

Шоир Ғафур Ғулом қуёшни жуда севади, ардоқлайди. У қуёшни улуғлаб, унинг шаънига баланд пардаларда жуда кўп шеърлар битган. Бу

¹⁶ Ғафуров И. Ям-яшил дарахт. - Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. – Б. 167-168.

¹⁷ Ғафур Ғулом. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн икки томлик. II-том. – Тошкент: Фан, 1984. – Б. 156.

ерда эса қуёш негадир анча пастлатилиб, заминга туширилиб, камҳафсала қилиб тасвирланган. Бунинг сабаби қуйидаги банддан маълум бўлади.

*Ху... Шудгор этагидан шу томонга йўл олур,
Ирғайдай тетик, лобар боғбон Миршакар ота,
Узун узоқ сояси гўёки режа солур,
Елкада кетмон билан беш-ўн кўчат, албатта [35,156].*

Кўринадики, бу банддан шеър сахнига ҳазрати инсон - боғбон Миршакар ота образи кириб келади. Шу банддан бошлаб шеърнинг биринчи ярмидаги камҳафсала ҳолат барҳам топиб, унинг ўрнини тетик, бардам кайфият эгаллайди. Ана энди олдинги бандлардаги оромга мойиллик ҳолатининг сабаби аниқлашади. Шоир табиатнинг актив, ижодкор ўзгартирувчиси инсонни улуғлаш ниятида шеърнинг биринчи қисмида махсус сокинлик кайфияти яратгани ва уни инсоннинг тиниб-тинчимаслиги, доимо бирор нарсага интилиб яшашига қарама-қарши қўйганлиги маълум бўлади. Бу қарама-қаршилиқ жуда усталик билан пардаланган. Аммо биз қуёшнинг хатти-ҳаракати билан Миршакар ота белгиларини ўзаро солиштирсак, бу ҳолат яққол кўзга ташланади. Қуёш - камҳафсала, бепарво бўлса, Миршакар ота ирғайдай тетик, лобардир. Қуёшнинг қилар иши қолмаган, Миршакар ота эса кўчат экиш, кўкартириш билан банд. Шу ерга келиб шеърнинг биринчи сатридаги навқирон теракнинг адл қомати Миршакар ота умрининг бевосита давоми - у эккан кўчатларнинг шамшод қоматлари билан тасаввурда бирикади.

Бу шеърнинг сарлавҳаси моҳирлик билан пардаланган оксюмарондир. Куз - кексалик, ўтиб бўлганлик рамзи бўлса, кўчат – навнихоллик, янги бошланган ҳаёт тимсолидир. Миршакар ота ўз ҳаётининг кузида ҳам кўчат экишни қўймайди, у бу қарама-қаршилиқни ҳал этиб, «Одамзод ўлмайди-ку, кимдир ахир теради» деган доно ва улуғ ҳикматга амал қилади. «Кузги кўчатлар» шеъри бутун туриши билан шоирнинг инсон ҳақида «фақат ўзинг буюксан Қуёш системасида» деган шеърий формуласининг поэтик исботи ўлароқ жаранглайди.

Аммо шуни ҳам инобатга олиш лозимки, предметлик хусусиятига эга бўлган ҳар қандай сўз ҳам тасвирийликни юзага келтиравермайди. Бунинг учун шоир ташки оламнинг бирор характерли картинасини яратиш орқали ўзининг муайян бадиий ниятини амалга оширишни мақсад қилиб қўйган бўлиши керак. Ўзбек адабиётида шундай шеърлар борки, улардаги бадииятга адабиётдан кўра кўпроқ илм-фаннинг қуроли бўлган фикр воситасида эришилади. Масалан, қуйидаги шеърий матн - тўртликка диққат қилайлик:

*Булбул ўгай эрур зоглар орасида,
Югурик сув ўгай тоғлар орасида.
Муҳаббат дардидан бемор қалблармиз,
Ўгай бўлсак нетонг соғлар орасида (А.Орипов).*

Бу шеър таркибида бевосита предметни англатадиган конкрет сўзлар анчагина қўлланган. Булбул, зог, сув, тоғ ва бошқа сўзлар шулар

жумласидандир. Лекин биз шеърни ўқиш жараёнида шу сўзлар англатадиган нарсаларни тасаввуримизда қайта тиклаймизми? Йўқ, улар бизнинг онгимизда ўзлари номлаган нарсалар ҳақидаги мавҳум тушунчалигича қолаверади. Чунки шоир бизнинг тасаввуримизни жонлантиришни мақсад ҳам қилиб қўймаган. Шоирнинг нияти бутунлай бошқача.

Шеърдаги бутун «воқеа» бир-бирига контраст уч жуфтлик - *булбул ва зоглар, югурик сув ва тоғлар, биз ва соғлар* ўртасида содир бўлади. Уларнинг муносабати битта сўз – *ўғай* сўзида мужассамлашган. Бу сўз тўртликнинг марказий сўзи, образли қилиб айтганда, умуртқа суяги, концептуал асосидир. Лекин шу уч ёндош ва қарама-қарши тушунчанинг бир-бирига «ўғай» муносабатидан бадий асар, яъни шеър қандай вужудга келди?

Тўртликнинг қофияланиш тартиби *а-а-б-а* бўлиб, худди шу тартибда қофияланадиган рубоийларга мос келади. Одатда, рубоийларда учинчи - қофиядан озод сатрда асосий гап ўртага ташланади, таъбир жоиз бўлса, сўнгги сатрда отилиши керак бўлган милтиқ учинчи сатрда ўқланади. Бунда, кўпинча, сабаб ва оқибат категориясининг ўзаро мураккаб алоқаси намоён бўлади:

Муҳаббат дардидан бемор қалблармиз - сабаб,

Ўғай бўлсак нетонг соғлар орасида - оқибат.

Аммо бу мантиқий силлогизм бўлмай, аввал таъкидлаганимиздек, бадий асар – шеър матндир. Бунда шеър рух *ўғай билан бемор ва соғ* сўзлари орасидаги кўп томонлама маъно нозикликлари, қочириқлари заминида туғилади.

Умуман олганда, сўз бадий ва публицистик матнлар таркибида эстетик таъсирнинг, ижтимоий хосланишнинг асосий куролидир. Аммо ҳар қандай сўз хоҳлаган тартибда уюшиб келганида эстетик таъсирнинг манбаи бўлавермайди. Бунинг учун сўзга ёрқин шеър истеъдод ўз муҳрини босган бўлиши керак.

Назорат саволлари:

1. Шеър матннинг эстетик таъсир кучи ва унинг уч омили ҳақида.
2. “*Ҳолбуки тун...*” шеърида сўзларнинг ғоявий-эстетик таъсир кучи ҳақида.
3. Ғ.Ғуломнинг “*Кузги кўчатлар*” шеърида “*қуёш*” сўзи тасвиридаги ўзига хослик.
4. А.Орипов тўртлигида “*ўғай*” сўзининг тутган марказий ўрни ҳақида.
5. Сўз бадий ва публицистик матнларда эстетик таъсирнинг асосий куроли сифатида.

6-маъруза

БАДИЙ ВА ПУБЛИЦИСТИК МАТНЛАРДА СЎЗНИНГ ЯХЛИТ, ЛИНГВОПОЭТИК ТАҲЛИЛИ МАСАЛАЛАРИ

Таянч сўз ва иборалар: сўз, шеърий матн, шеърий матн таҳлили, шеърий матннинг сўзма-сўз таҳлили, шеърда сўзларнинг жойлашув тартиби, шеърий матннинг концептуал маъноси, шеърий матннинг поэтик маъноси, бадиий асарни бир бутун ҳолда яхлит таҳлил қилиш, шеърий матннинг яхлит, лингвопоэтик таҳлили, шеърдаги нозик ҳиссиётлар пардасига ўралган поэтик руҳ.

Бадиий услубга хосланган матнлар орасида шеърий матнни таҳлил қилиш ниҳоятда қийин ва мураккаб жараён саналади. Агар шеърий матн том маънодаги бадиий маҳорат самараси бўлса китобхон кўз онгида тугал қиёфа касб этади. Шеърий матнни таҳлил қилиш унинг мазмунини оддий сўзлаб беришдан иборат эмас. Чунки муайян шеърий матн маълум бир сўзларнинг айна шундай жойлашувидан юзага келган бадиий асардир, агар шеърдаги шу ҳолат бузилса, ўша шеърнинг поэтик мазмунига ҳам жиддий путур етади. Шеърий матн мазмунини сўзлаб бериш унинг ўзини қайта ўқиш билан тенгдир. Негаки асл шеърдаги сўзларнинг жойлашув тартибини поэтик маънога зарар етказмасдан ўзгартириш жуда мушкул иш саналади.

Маълумки, ҳақиқий шеърий матнда сўзлар органик бутунликда яшайди. Маълум бир сўзни органик бутунликдаги шеърий матндан узиб олиб таҳлил қилиш илмий таҳлилдан кўра ўша шеър ҳақидаги эркин мавзуда фикр юритишга ўхшайди, яъни бу усулда баъзан шеърнинг асл, объектив маъноси четда қолиб, тадқиқотчи ўзига ёққан маънони айланма йўллар билан келтириб чиқариши, баъзан бадиий жиҳатдан бўш матнни осмонга кўтариши ёки аксинча, асл шеърий матнни бутунлай йўққа чиқариши ҳеч гап эмас. Кўпинча бадиий жиҳатдан бўш шеърлар шу усулда таҳлил қилиниб, уларнинг адабиёт оламидаги “юксак парвози” таъминланади.

Шеърий матнни таҳлил қилиш дейилганда унинг бадиий мазмунини очиш тушунилади. Ёмон, бадиий жиҳатдан бўш шеърий матнларда бадиий мазмуннинг ўзи бўлмайди, демак, бадиий мазмунсиз шеърий матннинг таҳлили аравани куруқ олиб қочиш билан баравардир.

Лингвопоэтик таҳлил усули илмий жиҳатдан асосли бўлишига қарамай, унинг бир қатор қийинчиликлари бор. Бу қийинчиликлар у ёки бу асарга ёндошув жараёнида аён бўлади. Чунки бу таҳлил усулида ҳар бир шеърий матнда индивидуал тарзда, алоҳида ёндошиш талаб қилинади. Маълум бир шеърий матн таҳлилида зарур, фойдали бўлган таҳлил усули иккинчи бир шеърий матн таҳлилида унчалик фойда бермаслиги мумкин. Бундан кўринадики, шеърий матннинг бир бутун яхлит таҳлили, лингвопоэтик таҳлили усули ўзининг жуда кўплаб кўринишлари, қисмларига эга. Лингвопоэтик таҳлилнинг ана шундай кўринишларидан бири шеърий матннинг сўзма-сўз таҳлил усулидир. Бу усулда шеърий матннинг лингвопоэтик таҳлили сўз орқали, шеърнинг сўзга боғлиқ мисра, қофия, туроқ, оҳанг, пауза каби элементларига суянган ҳолда олиб борилади. Аммо

бу таҳлил усулини ҳам қолип усулида фойдаланиб, барча шеърий матнларга бирдек қўлланиш мумкин эмас, яъни ҳар бир шеърий матн бу таҳлил усулида конкрет, индивидуал ёндошувни талаб қилади. Бу ўринда биринчи вазифа таҳлил қилинаётган шеърий матндаги етакчи сўзни белгилаш, (доминанта)ни топишдан иборатдир. Ана шу доминант белгилар тўғри ва аниқ топилса, лингвопоэтик таҳлил аниқ ва илмий жиҳатдан асосли бўлиб чиқади. Масалан, шоир Эркин Воҳидовнинг “Шоир умри” деб номланган пародия-шеърдан олинган қуйидаги матн парчасига диққат қилайлик:

*“Мана, мен Лермонтов ёшига етдим,
Бир шоир умрини яшадим чиндан”.
Қанча қоғозларнинг бошига етдим,
Ва лекин Лермонтов чиқмади мендан.
Дўстларим, ортиқча камтарлик нега,
Келажак ўн йилни кўрдим олдиндан.
Вақт келар, етарман Пушкин ёшига,
Ўшанда... Пушкин ҳам чиқмайди мендан”¹⁸.*

Юқорида келтирилган шеърий матннинг доминантаси, асосий белгиси нима, деган савол туғилиши табиий. Бу матннинг етакчи сўзлари – икки шоирнинг номи, *антропоним* (Лермонтов, Пушкин), етакчи белги эса лирик қаҳрамон – шоир “мен”ининг ўз-ўзини фош этишидир. Ана шу икки хусусият бу шеърий матн лингвопоэтик таҳлилининг асосини ташкил этади.

Юқорида келтирилган шеърий матндаги лирик қаҳрамоннинг сўзлаш оҳангида маҳобат, муболаға, кўтаринки оҳанг сезилиб туради. Бу оҳанг Пушкин ва Лермонтовнинг мангу умри ва “думбул шоир” – лирик қаҳрамоннинг уларга номуносиб ёши – бу шеърий матнни бадиий асар сифатида кўтариб турган асосий омиллардир.

Лирик қаҳрамон – “мен” ўзининг нотафонлигидан ор қилиш ўрнига фахрланиб гап сотаётган бир шоир қиёфасида намоён бўлади. Бу ҳолатни мазкур шеърнинг пародия жанрида ёзилганлиги билан ҳам изоҳлаш мумкин. Нима бўлганда ҳам “думбул шоир”нинг гап сотиши, мактанчоқлик қилиши бу шеърнинг муҳим элементига айланган.

Шоввоз шоирнинг хатти-ҳаракати унинг мактаниб гап сотиш оҳангига, сўзларига ўтиб қолгандай туюлади. Шеърни ўқиган китобхон лирик қаҳрамон - “мен”нинг кибрили, шу билан бирга кулгили қиёфасини худди сахнадагидек аниқ кўриб туради. Шеърдаги ҳар бир сўз лирик қаҳрамон – думбул шоир қиёфасининг янги томонларини очишга хизмат қилади.

Шеърий матннинг иккинчи мисрасида асосий эътибор *шоир умри* бирикмасига қаратилади. Лекин ҳозирча бу умрнинг қандай умр эканлиги китобхондан сир тутилади.

Шеърий матннинг учинчи мисрасидан лирик қаҳрамон – думбул шоирнинг “тилидан тутилиш” жараёни бошланади. Ана шу мисрадан бошлаб

¹⁸ Воҳидов Э. Сайланма. Биринчи жилд. Ишқ савдоси.. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни бош таҳририяти, 2000. – Б. 44.

шоир аталмиш бу одам ўзини ўзи фош эта бошлайди. Қанча қоғозларнинг бошига етдим ҳамроҳ қофиядош мисра таъсирида онгнинг кайсидир қатламларида “қоғозларнинггина эмас, Лермонтовнинг бошига етдим” сифатида жарангдор эшитилади. Чунки Лермонтов айти шу оқ қоғоз саҳифалари орқали ўзининг буюклик шарафига эришган эди. Бу ўринда лирик қаҳрамон – думбул шоир “осилсанг, баланд дорга осил” қабилида иш тутиб, ўзини Лермонтовга тенглаштиришга интилади. Бу эса китобхон кўз ўнгида буюк шоир Лермонтов руҳига иснод, унинг бошига етишга ўхшаш нарсаси сифатида тасаввур ҳосил қилади.

Ана шу тасаввур таъсирида шеърий матннинг тўртинчи мисраси китобхон томонидан илгаридан маълум, шубҳа уйғотмайдиган гап сингари қабул қилинади. Негаки, рамзий маънода бўлса-да, Лермонтов бошига етган кимса – думбул шоирдан Лермонтов чиқмаслиги ўз-ўзидан аён бўлади. Ана шунинг ҳам мисра таркибидаги “мендан” сўзини лирик қаҳрамон – шоввоз шоир бироз пастроқ оҳангда ҳафсаласизлик билан талаффуз қилади.

Ўрганган кўнгил ўртанса кўймас, деганларидек, қуруқ дабдабага ўрганиб қолган лирик қаҳрамон – думбул шоир нафасини бироз ростлаб олиб, яна чирранишни, мактаниб керилишни бошлайди. Энди у келажакдан ўзига тасалли қидиради: *Вақт келар, етарман Пушкин...* Ўқишдаги пауза, ёзилишда сатр охирлаганидан кўрингани сингари лирик қаҳрамон ҳам шу ерда бир тўхтаб олиб, бехосдан “*етарман Пушкинга!*” деб юборишига сал қолади. Шоввоз шоир бундай дейишга, фахрланишга журъат этолмай “ёшига” сўзини истар-истамай бир амаллаб айтиб кўяди; “*ўшанда*” сўзи талаффузида эса чуқур бир нафас олиб, ўзидан ҳам, оламдан ҳам ҳафсаласи пир бўлган ҳолда секингина *Пушкин ҳам чиқмайди мендан* деб ўз шеърий нутқини тугатади.

Шеърий матнда келтирилган *Пушкин ёши* бирикмаси ҳам китобхонда худди шундай тасаввур уйғотади. Чунки *Пушкин ёши* бирикмасида Пушкин йўқ, фақат 38 ёш бор, холос. Шеърнинг лирик қаҳрамони – шоввоз шоир Пушкин ёшига ҳам албатта етади, чунки ўтаётган йиллар, умр ундан рухсат сўрамасдан ҳам ўтаверади. Аммо шоввоз шоирдан гениал Пушкин чиқмаслиги аниқ.

Шеърий матннинг бу мисрасидаги *Пушкин* сўзи гениал шоир Пушкиннинг шон-шарафидан, буюклик рамзига айланган бу қутлуғ ном – тарихий шахснинг бутун кучидан фойдаланади.

Шунда иккинчи мисрадаги *шоир умри* қуруқ 27 йилдан, шеър сўнгидаги “аванс” умр бесамар 38 йилдан иборат эканлиги маълум бўлиб қолади. Бу рақамлар Пушкин ва Лермонтовнинг боқий умри олдида тасодифиу ва кичик нарсаларга айланади. Яъни лирик қаҳрамон – шоввоз шоирнинг ёши пуч ёш, умри эса пуч умр эканлиги маълум бўлади.

Шоввоз шоир ўзининг ана шундай нотавонлигини билади, лекин ана шу ҳақиқатни ҳам дабдаба, мактанчоқлик пардаси билан ёпмоқчи бўлади. Лирик қаҳрамон умри давомида амалга ошмаган ишларидан – “*Лермонтов*

чиқмади”, “Пушкин чиқмайди” деб керилар экан, бу ҳолат китобхонда аччиқ кулги кўзгайди. Аслини олганда, ҳақиқий шоирларнинг умри қандайдир йиллар билан ўлчанмайди, *Пушкин, Лермонтов* каби даҳо шоирларнинг умри эса боқийликка даҳлдордир.

Бу шеърий матнда икки буюк шоирнинг номи икки карра такрор қўлланган. Бу такрорлар матнда *Лермонтов ёши – Лермонтов, Пушкин ёши – Пушкин* зиддиятларини ҳосил қилиш учун бўйсундирилган. Бу зиддиятларнинг қўлланишидан мақсад фоний дунёда кечган йиллар саноғи гениал шоирлар учун мутлақо аҳамиятли эмас, уларнинг ёши, умри мангуликка тенг, деган муҳим илмий хулосани таъкидлашдир.

Аммо бу гениал шоирларнинг ёруғ дунёда кечирган йиллари, ёши шоирликка даъвогар кимсага – шоввоз шоирга керак. У ўзининг пуч ёшини даҳо шоирлар умрига таққослаб, шон-шарафга эга бўлиш ниятида. Лекин бу ўринда ҳам калтак ўша шоввоз шоирнинг ўз бошига синади, яъни генийликка, даҳоликка давогар ўз давосидан кечади, Лермонтов ва Пушкин каби буюк шоирларнинг номи уни шундай қилишга мажбур қилади.

Демак, бу таҳлилдан кўринадики, шеърий матнни юқоридаги сингари яхлит сўзма-сўз таҳлил қилиш ўша шеърдаги бадиий мазмунни, кўзга ташланмайдиган нозик маъно қочиримларини очиб бериш учун бой имкониятлар яратади.

Шу ўринда бир савол туғилади. Ҳар қандай шеър сўзлардан ташкил топганидек, унинг ҳар қандай таҳлили ҳам сўз орқали амалга оширилади-ку! Шеърий матннинг яхлит, бир бутун лингвопоэтик таҳлили бошқа таҳлиллардан қандай хусусияти билан ажралиб туради? Тўғри, шеърий матннинг барча таҳлиллари ҳам сўзга таяниб иш кўради, лекин бошқа таҳлиллар шеър таркибига кирган сўзларни бирма-бир изоҳлаш, унинг ботиний мазмунини очиш асосига қурилмайди. Ўз вақтида улуғ В.Г.Белинский тўғри таъкидлаганидек, “лирик асарда, ҳар қандай поэзияда бўлгани сингари, фикр сўз билан баён қилинади, лекин у фикр сезги орқасига яширинган бўлади ва бизда мушоҳада уйғотади, буни эса онгнинг очиқ ва аниқ тилига кўчириш қийин”¹⁹.

Масалан: Ҳамид Олимжоннинг “Хаёлимда бўлдинг узун кун...” деб номланувчи лирик шеъри шундай мисралар билан тугалланади:

Кеча жимжит, ёлғиз тўлқинлар

Пишқиради билмай тинимни.

Ҳийлагар ой, сеҳргар дилбар,

Солиб қўйдинг ёдимга кимни?...²⁰.

Бу шеърий матн таркибидаги сўзлар бирор мантикий фикр ифодаламасдан, фақат ҳиссиётга таъсир этиш ва китобхонда ассоциатив туйғулар уйғотиш учун хизмат қилмоқда. Бу шеърнинг поэтик мазмуни унинг ичида эмас, балки ундан ташқарида, аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак,

¹⁹ Белинский В.Г. Танланган асарлар. – Тошкент: Ўзадабийнашр, 1955. – Б. 142.

²⁰ Ҳамид Олимжон. Мукамал асарлар тўплами. Ўн томлик. 1-том. – Тошкент: Фан, 1979. – Б. 198.

ҳам шеърӣ матн таркибида, ҳам ундан ташқарида ўз ифодасига эга бўлмоқда.

Тадқиқотчи олимлар лирик шеърдаги маъно, поэтик мазмунни қуйидагича иккига ажратиб ўрганадилар: а) концептуал маъно, б) поэтик маъно²¹. Бу маънолар орасидаги муносабат, алоқадорлик турли шеърларда турлича хусусиятга эга. Юқорида биз келтирган шеърӣ матнда ифодаланаётган поэтик маъно унинг замиридаги концептуал маънодан анча устунлик қилади. Шунинг учун ҳам бу шеърӣ матни сўзма-сўз таҳлил қилиш яхши самара бермайди, уни яхлит, лингвопоэтик нуқтаи назардан ўрганиш орқалигина унинг замиридаги нозик поэтик ҳис-туйғуни англаш мумкин.

Демак, бундан кўринадики, ҳар бир шеърӣ матн таҳлилига конкрет ёндошиш лозим бўлади. Ҳамма шеърӣ матнга бирдек мос тушадиган таҳлил қилиш усули йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Шеърӣ матнни сўзма-сўз таҳлил қилиш концептуал маъноси устун бўлган шеърларга мувофиқ келади. Поэтик маъноси устун, соф лирик шеърӣ матнлар таҳлилининг самарали усуллари қидириб топиш ва амалда қўллаш лингвопоэтика соҳаси билан шуғулланувчи олимлар олдида турган долзарб вазифалардан бири саналади.

Назорат саволлари:

1. Бадиӣ матнни таҳлил қилиш усуллари ҳақида тушунча.
2. Шеърӣ матнни сўзма-сўз таҳлил қилиш унинг бадиӣ мазмунини очиш демакдир.
3. Бадиӣ асарни бир бутун таҳлил қилиш (целостный анализ текста), унинг моҳияти, матнни таҳлил қилишнинг бошқа усулларида фарқли жиҳатлари.
4. Э.Воҳидовнинг “Шоир умри” шеърини яхлит, бир бутун ҳолда таҳлил қилиш имкониятлари.
5. Ҳамид Олимжоннинг “Хаёлимда бўлдинг узун кун...” шеърининг лингвопоэтик таҳлили ҳақида.

7-маъруза

БАДИИЙ ВА ПУБЛИЦИСТИК МАТНДА СЎЗНИНГ ДИНАМИК ХУСУСИЯТИ ҲАҚИДА

***Таянч сўз ва иборалар:** шеърӣ матн, сўз-компонент, динамик хусусият, публицистик матн, семантик алоқалар, шеърӣ банднинг поэтик*

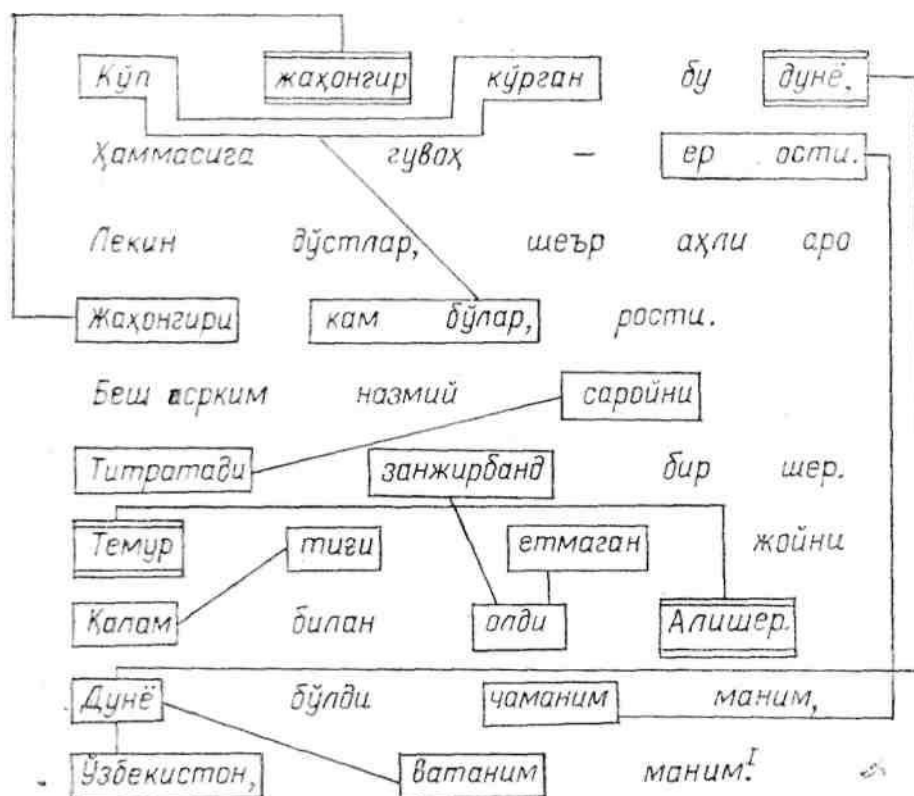
²¹ Звегинцев В.А. О значениях и значимостях в поэзии // Замысел, труд, воплощение. – М.: Наука, 1977. – С. 12.

мазмун, мисралараро зиддият, шеърий матннинг товуш тўқимаси, шеърий матнда байрамона кўтаринки руҳ, шеърий матннинг бир неча қисмли таҳлили, матндаги ҳаракатчан динамик сўзлар.

Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Абдулла Ориповнинг “Ўзбекистон” шеъридан олинган қуйидаги мисраларга эътибор қаратайлик:

Кўп жаҳонгир кўрган бу дунё,
 Ҳаммасига гувоҳ – ер ости.
 Лекин, дўстлар, шеър аҳли аро
 Жаҳонгири кам бўлар рости.
 Беш асрким, назмий саройни
 Титратади занжирбанд бир шер.
 Темур тиги етмаган жойни
 Қалам билан олди Алишер,
 Дунё бўлди чаманим маним,
 Ўзбекистон, Ватаним маним²².

Келтирилган шеърий матнни ташкил этган сўзлар орасидаги семантик алоқани схемада қуйидагича акс эттириш мумкин:

Бу схемада кўрсатилган ва кўрсатиш мумкин бўлмаган ўзаро ички семантик алоқалар натижасида шеърий матнда ўзига хос бадиий мазмун юзага келган. Матн таҳлили билан шуғулланувчи ҳар қандай филолог бу шеърий матндаги семантик алоқаларни тўғри илғаб, уни аниқ ифодалай

²² Абдулла Орипов. Сайланма (шеърлар, туркумлар ва достон). – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа концернининг бош таҳририяти, 1996. – Б. 120.

олсагина, шеърдаги бадийят сирини очишга муваффақ бўлади. Шунда ҳам шеърий матннинг сеҳри сеҳрлигича қолади, фақат бу ўринда шеърий матнга, унинг таркибидаги сўзларнинг ижтимоий хосланиш хусусиятини талқин қилишнинг объектив, тўғри асослари яратилади, холос.

Шеърий матндаги сўзларнинг ўзаро семантик алоқаларини қуйидагича иккига ажратиш мумкин: 1) сўзларнинг мазмун жиҳатдан матнда ўзаро мос келиши; 2) шеърий матн таркибидаги сўзларда қарама-қарши, зиддиятли, контраст ҳолатларнинг намоён бўлиши.

Умуман, таҳлилга тортиладиган шеърий парчаларда бадий мазмун худди ана шундай сўзларнинг ўзаро семантик жиҳатдан ё мутаносиблик, ё зиддият асосида намоён бўлади. Инсон миясидаги фикрлаш тарзи аслида объектив олам, ўқиладиган матн ҳақида худди шундай икки хил инъикосли тасаввурни вужудга келтиради. Дарвоқе, инсоннинг тафаккур қилиш тарзида ҳам бир фикр ё ўзига ўхшабини, ёки унинг зиддиятли ҳолатини етаклаб келишини психоллингвист олимлар ҳам қайта-қайта таъкидлашган. Аммо шеърий матндаги ана шундай семантик алоқаларда зиддиятли, контраст ҳолатлар анча устунлик қилади.

Матнда сўзлар орасидаги семантик алоқалар натижасида ўша матн компонентлари, бутун бир шеърий матннинг маъно қуввати ошиб, ўзига хос жозибадорлик кашф этади. Бадийлик, таъсирчанлик кўп жиҳатдан сўзларнинг ана шундай ҳаракатчанлиги (динамик хусусияти)га боғлиқ. Бадийят сеҳрига чулғанган сўзлар шеърий матн таркибида кўзга сирли кўриниб, мазмуни ғамгин ёхуд қувноқ бўлишидан қатъи назар, кишига аллақандай қувонч, завқ, ғурур бағишлайди. Бундай асар матни билан танишиш худди севимли киши билан мулоқотдек тансиқ, ҳузурбахш хусусиятга эга бўлади.

Юқорида келтирилган шеърий банд матнида байрамона юксак рух ҳукмронлик қилади. Аммо дастлабки икки мисрада ана шу кўтаринки руҳга зид ўлароқ, атайлаб пастлаштирилган ҳорғин оҳанг ҳам эшитилади. Аслида кучли, жарангдор сўзлар *жаҳонгир* ва *дунё* олдидаги *кўп* билан *бу* ва бошқа сўз-компонентларнинг ўзаро семантик алоқалари таъсирида улар матн таркибида одатдаги оддий сўзларга айланиб қолади. Жумладан, матндаги *ер ости* сўз-компоненти кўп жаҳонгирларнинг ўзлари ҳам, яхши-ёмон ишлари ҳам ер остида қолиб кетганлигига ишора қилса, бошқа томондан, ўзининг ниҳоятда оддий ва бежаранглиги билан матндаги жарангдор *жаҳонгир* сўзини ҳам ўз доирасига «*тортиб туширади*». *Кўрган* сўзи ҳам матндаги *жаҳонгир* сўзининг семантик жиҳатдан мавқеини пасайтиришга хизмат қилади.

Аслида юқоридаги шеърий контекст (банд)нинг поэтик мазмуни *жаҳонгир* ва *дунё*нинг жаҳоний курашидан вужудга келади. Зеро, жаҳонгир биз тарих китобларидан биладиган, аъмоли «борлиқни жонлига қилиб танг, қон! - дея, қон! - дея босароқ кечмиш» (Ғафур Ғулом) бўлган фотиҳлар

тўдаси. Бу дунё ўзининг минг йиллик одимида бундайларнинг кўпини кўрган, уларни қадамидаги бир ғубор сингари ортида қолдириб ҳам кетган.

Бу дунё барча ўтган замонларда жаҳонгирлар оёғи остида топталган инсонлар жамидир. Шу ўринда *кўп жаҳонгир* ва бу дунё бирикмалари матн таркибида ички семантик алоқага киришиб, жаҳонгирлар йўқолиб кетиши, дунёнинг собит туриши, яъни *бу дунёнинг* ғолиб келиши билан якун топади. Жаҳонгирлар ғолиб дунё ортидан маънос боқиб қоладилар.

Лекин дўстлар бирикмасидан бандда семантик юксалиш, кўтаринкилик бошланади. Бундай семантик юксалиш банднинг бош мақсади, талаби билан воқе бўлади. Матн орқали ифодаланаётган бош мақсад *кўп жаҳонгир* эмас, балки *шеърят жаҳонгири* Алишер Навоийнинг Ўзбекистон, она-Ватан силсиласида тутган ўрнини юксак кўтаринки руҳда бадиий ифодалашдир.

Шу асосда матнда биринчи хил жаҳонгирлик (жанг жаҳонгирлиги)дан бошқача маънавий-маърифий, бадиий жаҳонгирликка аста-секин ўтилади. Шунга мутаносиб ҳолда матнда сатрма-сатр банднинг жарангдорлик, тантанаворлик хусусияти кучая боради.

Беш асрим назмий саройни,

Титратади занжирбанд бир шер

мисралари билан банд орқали ифодаланаётган мазмуннинг бош мақсадини очиш бошланади.

Маълумки, «*Занжирбанд шер*» - Алишер Навоий чизган суратнинг номи. Ҳозирги термин билан атаганда асар сарлавҳаси – идеоним. Бу суратни Навоийнинг мажозий тасвири сифатида баҳолаш анъанага айланган ва жуда кўп бадиий асарларда шу анъанадан ўринли фойдаланилган. Шунинг учун *занжирбанд шер* жумласи бу шеъринг матндан ташқарида ҳам китобхонда муайян ҳис уйғотишга хизмат қилади.

Бандда китобхондаги ана шу олдинги ҳис-туйғу янада кучайтирилади. Бир томондан, Алишер Навоий шеърятда *жаҳонгир*, иккинчи томондан, *занжирбанд шер*. Навоийнинг дохий шоир сифатида буюклиги ҳам, зулмат феодал замоннинг фарзанди ўларок катта фожиаси ҳам ана шу зиддиятда тўла ўз аксини топган.

Назмий сарой бирикмасидаги *сарой* сўзи конкрет маънода тушуниладиган бўлса, матндаги *титратади* феъл-компонент занжирбанд шернинг ҳайқириғидан ларзага келган кошонанининг хатти-ҳаракатини образли тарзда англатиб, кўчма маънода шеърят оламида доврқ солган паҳлавон - Алишер Навоий даҳосини ифодалашга восита бўлади. Бу матн замирида қуйидаги тағмаъно (пресуппозиция) яширинган: ўзи занжирбанд бўлган бу шер она тупроқ чегараларини тарк этиб, ўзга юртлардаги кишилар қалбини ҳам забт этган зот, олий маънода *жаҳонгир* саналади.

Занжирбанд шер тимсолидаги буюк шоир Алишер Навоийнинг назмий саройни титратишида яна қандайдир бир нуқта, семантик алоқа борга ўхшайди. Зеро, шоир яшаган давр *тигдор жаҳонгирлик*, ўзаро қирғин-барот

урушлар даври. Алишер Навоий каби буюк шахс сифатида тигдор жаҳонгирлик даврига сиғмас, бу давр унга ҳар жихатдан тор эди. Академик В.Зоҳидов таъбири билан айтганда, ўша ўрта аср «даври улуғ Навоийни ўзи яратди, ўзи улуғ Навоийни рад этди ва улуғ Навоий томонидан ҳам бу давр рад этилди»²³. Занжирбандлигига қарамай, улуғ Алишер Навоийнинг саройни (*назмий саройни* эмас) титратишига сабаб ана шундан иборат.

Биз ўрганаётган шеърий матнда иккинчи *жаҳонгир* сўзи махсус маънода ишлатилиб, фақат ўша банд таркибида шундай кучга эга бўлади. Яъни *жаҳонгир* тушунчасининг бир қирраси - ўз мамлакати доирасидан чиқиб кетиш олиниб, шу белги Алишер Навоий ижодига кўчади. Забт этиш *икки жаҳонгир*да ҳам мавжуд, фақат бу забтлар сифат жиҳатидан бир-биридан фарқли хусусиятга эга. Иккала жаҳонгир ҳам забт этади, аммо бири куч - қилич билан, иккинчиси эзгулик, ҳақиқат кучи – қалам билан забт этади. Шунда ҳам қилич билан забт этганда одамларнинг қуруқ вужудини кўлга киритиш мумкин, холос. Қалам эса инсон қалбини, унинг маънавий-маърифий оламини забт этишга қодир. Эндиги *жаҳонгир* сўзи улуғ Алишер Навоийни ана шу жихатдан шарафлайди. Зотан:

*Темур тиги етмаган жойни,
Қалам билан олди Алишер.*

Мазкур мисралар ўзаро бир-бири билан зид, контраст муносабатда. Бу зиддият кўп томонлама бўлиб, ҳам мазмун, ҳам шаклни ўзига бўйсундиради. Бу ўринда зид ҳолатдаги кучлар - *Темур* ва *Алишер* бири парчанинг боши, иккинчиси эса охирида икки қарама-қарши қоя сингари бежиз қўйилмаган. Ана шу икки куч теvarак-атрофидаги ҳар бир сўз ва тушунча бир-бирини рад этади. Шу зиддият шарофатидан келтирилган шеърий банднинг поэтик кучи аста-секинлик билан ортиб боради.

Бирида тиг, яна бирида қалам. Тиг ва қаламнинг ташқи белгилари: тиг - ўткир ва кучли, қалам - нозик, кучсиз, уларнинг асл моҳиятига, бажарадиган ишига тўғри келмайди. Лекин нозик қалам қиладиган иш қаршисида ўткир тиг ожиз қолади.

Бирининг *тиги етмаган* жойни иккинчиси *қалам билан* олди. Чунки *жаҳонгирлар* илкидаги тигнинг кўрсатадиган каромати ўлдириш, даҳшат солиш бўлса, Алишер қаламининг бемисл кучи ҳақиқат ва эзгулик нурини сочишдадир. Зеро, дунёда эзгулик ололмаган кўрғон, эзгуликка эшик очмаган инсон қалби бўлмаса керак. Шеъриятнинг куч-қудрати ҳам шу билан белгиланади. Алишер Навоийнинг ўз таъбири билан айтганда:

*Не мулк ичраки бир фармон йибордим,
Анинг забтига бир девон йибордим*²⁴.

Шеърий матндаги *жой* сўзи икки зидлик учун муштарак хусусиятга эга, аниқроғи, улар орасидаги кураш объекти саналади. Шунга яраша бу сўз-

²³ Зоҳидов В. Ўлмас халқ даҳоси // Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. 1-том. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1963. – Б. 5.

²⁴ Алишер Навоий. Ҳамса. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1960. – Б. 335.

компонентда маъно юки ҳам катта. У фақат Темур ололмаган, аммо Алишер шеърлари билан қўлга киритган мамлакатлар, улардаги одамларнигина эмас, тиг билан олиб бўлмайдиган нарсалар, хусусан, инсон қалбини ҳам ўзида акс эттиради. Зотан, қўшқаноти эзгулик ва ҳақиқат бўлган шеърият тиг билан олиб бўлмайдиган инсонлар қалбини забт эта олади. Бунда ҳам Амир Темурнинг тиги Алишернинг эзгу қалами олдида ожиз қолади.

Келтирилган матндаги мисралараро зиддият уларнинг товуш тўқимасида ҳам ўз аксини топган. Биринчи мисрада шовқинли, портловчи ундошлар *т* ва *ж* тўртала сўздаги таянч товушлар саналади. Улар ўз акустик-артикуляцион хусусиятларига кўра кишида қаттиқ, кескин, ҳатто мудҳиш ҳиссиёт қўзғайди. Мисранинг мазмуни эса бунга тўла мос келади. Иккинчи мисрада овоздор (сонор) *л* товуши иштирокидаги сўзлар шеърхонда юмшоқ, ёқимли кайфият уйғотади. *Қалам билан олди Алишер* сатридаги сўзлар бир тан, бир жонга айланиб, алоҳида олинганда ҳам, яхлит бутунликда ҳам умумий мақсад йўлида аҳил хизмат қиладилар. Натижада биринчи мисра, хусусан, Темур тиги товуш томондан қанча кескин, қаттиқ бўлмасин, қалам атрофидаги юмшоқ, ёқимли сўзлар уни босиб кетади.

Жаҳонгирлар инсониятга жисмоний ва маънавий қуллик келтирса, шеърлар кишига руҳий эркинлик, маънавий юксаклик бахш этади. Иккинчи мисранинг ёқимли оҳанги ушбу руҳий эркинликнинг бир қиррасидек жаранглайди:

*Дунё бўлди чаманим маним,
Ўзбекистон ватаним маним*

мисраларида банддаги байрамона, кўтаринки руҳ энг юқори нуктага кўтарилиб, оламшумул тантана касб этади.

Шафқатсиз, бевафо дунёда шеърият ғолиблигини сезиш, унинг беқиёс кудратини ҳис этишнинг ўзи киши кайфиятини юксак чўққига кўтариб, дунёни инсон кўзига чаман қилиб кўрсатади. Шунинг учун *дунё бўлди чаманим маним* бевосита воқеликка қаратилганидан ташқари инсон руҳиятининг чаманзор онларини ҳам ўзида ифодалайди.

Эндиги *дунё* банд бошидаги *дунёга* шаклдош, аммо унинг вужуди, семантик доираси тамомила ўзгарган. Энди у шеърият сеҳри билан чаманга айланган, забт этилгани холда *тигдор жаҳонгирлик*ни билмаган дунёдир.

Жаҳонгир сўзи ўз ичида икки қарама-қарши тушунчага ажралади. Ғолиб дунё фақат *тигдор жаҳонгирлик* билан кураш олиб боради, пировардида, уни «*ер ости*»га қолдириб кетади. *Шеърият жаҳонгири* эса дунё билан доим бир тан, бир жон. Зеро, шеърият шарофатидан дунё юзи боғу бўстонга айланиб кетади. Жаҳонгирлар сиқуvidан зулматга чўккан дунё шеърият сеҳри билан чаман бўлади.

Қалам билан олди Алишер мисрасида *олди* сўзининг ҳозирги дунёга қаратилганлиги айtilган фикр фақат бизнинг замонда, тинч-эркин ҳаёт тузуми шароитида амалга ошуvi мумкинлигига ишора вазифасини бажаради.

Зотан, буюк Алишер Навоий ижоди ҳозирги мустақиллик даврига келибгина том маънода оламшумул аҳамият касб этганлиги ҳеч кимга сир эмас.

Демак, Алишернинг қалам билан дунёни эгаллаши ва дунёнинг чаманга айланиши чамбарчас боғлиқ ҳодисалардир. Шунинг учун, *дунё бўлди чаманим маним* жаҳонни ҳозирги даврда қайта ўзгартиришнинг поэтик ифодаси сифатида бундан кейин ҳам баралла жаранглайверади. Бир сўз билан айтганда, Ўзбекистон ана шу чаманзор дунёнинг бағрида, шунга кўра у биз учун доимо чаманзор ватан бўлиб қолаверади.

Энди таниқли шоир Ҳусниддин Шариповнинг “*Балиқ фалсафаси*” деб номланган мўъжазгина бир шеъри матнига диққат қилайлик:

*Думингни ликиллатасан,
Олға кетасан.
Думингни ликиллатасан,
Олға кетасан*²⁵.

Келтирилган шеърий матнни қуйидагича уч қисмга ажратилган ҳолда таҳлил қилиш мумкин.

1. Шеърий матн таҳлилининг биринчи қисми. *Думингни ликиллатасан* дейилганда бирданига шеърхон кўз ўнгида думини ликиллатиб турган ит кўринади. Чунки итнинг думини ликиллатиш билан ҳаракати ҳар қадамда учрайдиган, кўпчиликка жуда таниш бўлган ҳаётий манзарадир.

Ит ўзига аталган емишнинг ҳидини сезганда ёки емиш еяётганда думини ликиллатади. Эгасига ялтоқланаётган итни кўз олдингизга келтиринг. Ит эгасига бутун вужуди билан «*мен сеникиман, сенга вафодорман*» дегандай суйкаланади, эгасидан бирор емиш умидвор бўлади. Бундай хатти-ҳаракатларнинг барчаси итнинг дум ликиллатишида ўз ифодасини топади.

Тасаввур қилинг: кўчада юрган дайди ит сизга дўстлигини билдирмоқчи бўлса ҳам, тўғрироғи, сиздан кўрқиб хавфсираса ҳам, думини ликиллатади. Аммо шу ит сиздан кучлилигини сезса борми, дум ликиллатиб ўтирмай, тўппа-тўғри Сизга ташланиб қўя қолади.

2. Шеърий матн таҳлилининг иккинчи қисми. Аммо бу шеърда итнинг эмас, балиқнинг думи ҳақида гап кетмоқда. Одам оёғи билан юргандек, қуш қанот қоқиб учгандек, балиқ ҳам дум ҳаракати билан олға силжийди. Шунинг орқасидан емиш топиб, ҳаёт кечиради. Аренага ит кириши билан балиқ ўз-ўзидан иккинчи даражали нарса бўлиб қолади. Биров сувда сузиб юрган тирик балиқни кўрган, биров кўрмаган. Ундаи ташқари, балиқ сузаётганда фақат думи эмас, балки бутун танаси билан тўлғанади. Шунинг учун бўлса керак, балиқ сарлавҳада қолиб кетиб, бу шеър чуқур ижтимоий мазмун касб этади, яъни “ликиллатиш ҳаракати” секин-аста одамлар орасига кўчиб ўтади.

²⁵ Шарипов Ҳ. Лирика. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1970. – Б. 24.

3. Шеърӣй матн таҳлилининг учинчи қисми. Инсон тасаввуридан узоқлашган балиқ ўрнига пайдо бўлган ит ўзига ҳамжинс, думи бўлмаса-да, дум ликилллатишга ўхшаб кетадиган беўхшов қилиқлар қилувчи киши нусхасини бошлаб киради.

Дум ликилллатиш итдан кўчиб баъзи лаганбардор одамларнинг хулқ-атворини англлатувчи белгисига айланишининг объектив сабаблари бор. Бу ҳаракат итнинг олға кетишига восита бўлолмайди; ит думини ликилллатса ҳам, ликилллатмаса ҳам, ўша ит жойида туриши ҳам, югуриб юриши ҳам мумкин. Бу нарса итнинг ҳайвоний феъл-атворига мос, шунинг учун итнинг думини ликилллатиши ёки ликилллатмаслиги ҳеч кимда ҳайрат ёки нафрат уйғотмайди.

Аммо баъзи одамларда “*дум ликилллатиш*” хатти-ҳаракати бироз бошқача хусусиятга эга. Улар ўзидан юқори мартабадаги ҳар қандай кишига ёхуд ўз бошлиғига шундай ялтоқланадиларки, дум ликиллтатаётган итнинг бу борадаги хатти-ҳаракати йўлда қолиб кетади. Ўша лаганбардор одам муте кўзларини бошлиқдан узмайди, унинг ҳар бир хатти-ҳаракатига жавоб беришга шай туради. Бошлиқ кулса илжаяди, бошлиқнинг қовоғи солинса, ён-верига, ўз танасига, қараб аланглайди, бесаранжом бўлади. Унинг қўли дам кўкракда, дам бир-бирига ишқаланади, дам қилар ишини билмай эгик танасининг у ер, бу ерини тимискилайди. Ўша одамнинг танаси бешиктерватардек тебраниб, оғирлиги гоҳ бу оёққа, гоҳ бошқа оёққа ўтади.

Шундай қилиб, бу шеърӣй матн билан танишган китобхоннинг тасаввурида дум ликилллатишнинг ана шундай «инсоний» кўриниши мукамал тикланади.

Шуни ҳам унутмаслик зарурки, ит ҳаммавақт ҳам дум ликиллатавермайди; ё ўзини биров олдида ожиз сезганда ёки бериладиган емишга таъма бўлганда дум ликилллатади. Худди шундай лаганбардор одам ҳам ҳаммага ялтоқланавермайди. Унинг итдан фарқи шуки, унда тамагирлик ва ўзини ожиз сезиш туйғуси кўшилиб кетган. Шу лаганбардорнинг ўзидан мартабаси паст одам билан муомаласини кўрсангиз, уни умуман таниёлмай қоласиз. Бундай вақтда лаганбардор одам ўта калондимоғ, қаршисидаги кишидан ўзига ўхшаб дум ликилллатишни талаб қилувчи нусхага айланади.

Думингни ликилллатасан, олға кетасан мисраси замирида аччиқ захарханда оҳанги сезилиб туради. Бу шеърӣй матн думини ликилллатиб умр кечирувчи кишиларнинг «олға кетишига» тўсқинлик қилиб, уларни ҳажв зарби билан янчиб ташлашга қаратилган.

Лекин бу ўринда таҳлилнинг биринчи қисмида келтирилган балиқ хатти-ҳаракати шеърхон тасаввуридан бутунлай чиқиб кетмайди. Зеро, лаганбардор одамнинг балиққа ўхшаш томонлари ҳам йўқ эмас. Балиқнинг сувда солланиб, силлиқ сузиши ҳаётнинг сермашаққат йўлларида равон ўтиб кетишига ружу қўйган лаганбардор «фалсафаси»га тўла мос келади.

Кўринадики, мутлақ бир хил шаклдаги икки мисранинг такрорланиши натижасида бу шеър тугал бадий асар қиёфасига киради. Шеър матни

таркибидаги сўзларнинг айтилиш оҳангида ҳам балиқнинг сузишию итнинг дум ликиллетишини эслатадиган нимадир борлигини китобхон сезиб туради. Ана шу ўхшашлик лаганбардор кимсаларнинг яшаш фалсафасини нафрат ва заҳарханда ўтига дучор қилади.

Ҳар икки ҳолда ҳам ҳаракатчан динамик сўзлар (*бу дунё, назмий сарой, занжирбанд шер, думингни ликиллатасан, олға кетасан* кабилар) юксак шеърий матнларни вужудга келтириши билан тадқиқотчи эътиборини ўзига тортади. Шеърий матнлар таҳлилида ана шу ҳолатлар, албатта, инобатга олиниши лозим бўлади.

Назорат саволлари:

1. Бадиий матнда сўз-компонентларнинг ўзаро семантик алоқалари ҳақида тушунча.
2. Бадиий матнда сўзларнинг динамик хусусияти ва унинг кўринишлари.
3. “Жаҳонгир” ва “шеърият жаҳонгири”нинг ўзаро семантик боғланиши ва унинг шеър таркибидаги имкониятлари.
4. “Балиқ фалсафаси” шеърий матнининг уч қисмли таҳлили.

8-маъруза

БАДИЙ ВА ПУБЛИЦИСТИК МАТН ВАРИАНТЛАРИНИ ЎРГАНИШ МАСАЛАЛАРИ

Таянч сўз ва иборалар: *матн, матннинг лингвистик табиати, матн назарияси, матн генерацияси, ёзма матн, қўлёзма матн, матн лингвистикаси, публицистик матн, контекст, матннинг қўшимча нусхаси ёки матн варианты.*

Сўнгги йилларда филолог олимларнинг диққат эътиборини ўзига тортган масалалардан бири матн ва унинг табиати масаласидир. Бу масалани образли қилиб, филология фанларининг ўзига хос чорраҳаси, деб таърифлаш мумкин. Матн ва унинг табиати масаласида тилшуносни ҳам, адабиётшуносу услубшуносни ҳам, психолингвистни ҳам, қисқаси, филологиянинг жуда кўп соҳалари мутахассисларини қизиқтирадиган нуқталар мавжуд. Бу масалани ўрганиш бўйича махсус филологик баҳс — матн назарияси ёки матн лингвистикаси баҳси шакллана бошлаганини эсласак, матн ва унинг табиати масаласи ҳозир филологиянинг долзарб масалалари доирасида қандай мавқега эга эканлиги яна ҳам аниқроқ намоён бўлади.

Матн шу вақтгача ўрганиб келинаётган лингвистик бирликларнинг биронтасига ҳам тўғри келмаслигини қайд этиб ўтиш лозим. Матнни сўзга ҳам, сўз бирикмасига ҳам, гапга ҳам тенглаштириб бўлмайди. Бошқача қилиб айтганда, сўз бирикмаси ёки гапни ўрганишда ишлатиладиган тушунча ва тамойиллар матнни ўрганишда ўзини оқламайди. Лекин сўз, бирикма ва

гапларсиз матн ҳам юзага келолмайди. Матн сўзлардан, бирикмалардан, гаплардан ташкил топади. Бундан матннинг асосий белгиси миқдорий белги экан, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак, яъни сўзлар йиғиндиси гап, гаплар йиғиндиси матн бўлар экан, деб қараш тўғри эмас.

Сўз билан гап орасидаги фарқ миқдорий фарқ эмас, балки мазмуний, сифатий фарқ эканлиги олимлар томонидан қайта-қайта таъкидланмоқда. Гап миқдор томондан сўзга ҳам, сўзлар йиғиндисига ҳам тенг бўлиши мумкин. Лекин биз ҳеч қачон сўзлар йиғиндисига тенг гапни гаплар қаторига, бир сўзга тенг гапни эса сўзлар қаторига кирита олмаймиз. Яъни кўп сўзли гап ҳам, бир сўзли гап ҳам “гап” деб номланувчи тил бирлигининг тавсифларига мувофиқ келади.

Гап билан матн орасидаги муносабат юзаки қараганда, сўз билан гап орасидаги диалектик муносабатни эслатади. Матн бир гапга ҳам, бир неча гапга ҳам, бутун бир китобга ҳам тенг бўлиши мумкин. Бундай матннинг гапдан фарқини фақат унинг ҳажмидан (гарчи ҳажм матн учун муҳим белгилардан бири ҳисобланса ҳам) қидирмаслик керак.

Бирор гапни лингвистик томондан тавсифлаганда, биз бу гапнинг муаллифи, яъни уни ким томонидан айтилгани ёки ким томонидан ёзилгани тўғрисида бош қотириб ўтирмаймиз. Мазкур гапнинг лингвистик табиати унинг мазмун ва шакл томондан қандай гап эканлиги, унинг қандай бўлаклардан ташкил топганлиги, бу бўлакларнинг нималар воситасида ифодаланганлиги каби масалаларда намоён бўлади. Бу масалалар матн учун ҳам фақат айрим ҳолларда маълум бир қиймат касб этиши мумкин. Лекин матннинг туб моҳиятини бу хусусиятлар белгиламайди. Матн конкрет шахс томонидан конкрет мақсадда ҳосил қилинади. Матнни, айниқса, бадиий матнни ўрганганимизда, биз бу матннинг нимани ифодалашга қаратилганлиги, уни ким яратгани каби масалаларни эътибордан соқит қилолмаймиз. Матн маълум билим, кўникмага, маълум хулқ-атворга эга бўлган конкрет шахс томонидан маълум шароитда маълум мақсадни кўзлаб яратилгани учун унда муайян қонун-қоидага, дастурга асосланган элементлар билан бир қаторда мазкур қонун-қоида ва дастурдан чекинадиган, тасодифий характерга эга бўлган элементлар ҳам учрайди.

Матн назарияси (матн лингвистикаси) баҳсида матн асос эътибори билан лингвистик объект сифатида ўрганилиб келинмоқда²⁶. Бу йўналишдаги тадқиқотларда матн муайян белги-хусусиятларга эга бўлган статик ҳодиса сифатида тушунилади. Бу назария ҳозирги тилшуносликнинг ғоят истиқболли йўналишларидан бири саналади.

Шу билан бирга матнни муайян белги-хусусиятларга эга бўлган статик объект сифатида тадқиқ этиш уни бошқа нуқтаи назарлардан ўрганишга асло тўсиқ бўлолмайди. Матннинг лингвистик табиати, унинг тузилиши, асосий белги-категориялари фан учун қанчалик муҳим аҳамиятга эга бўлса, матн

²⁶ Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., Наука, 1981. – С. 4-5.

генерацияси, матннинг яратилиш жараёни каби масалалар ҳам тилшунослик учун шунчалик муҳим аҳамият касб этади. Бу фикр, биринчи навбатда, бадиий матн кўринишларига тааллуқлидир.

Ўзбек ёзувчиларининг матн устида, сўз устида ишлашнинг ўрганиш бўйича тилшуносликда маълум тажриба тўпланган. Бу тажрибали ёзувчининг матн устида ишлашнинг ўрганишнинг ўзига хос масалалари ва методларини белгилаб олишга ёрдам беради.

Дастлаб шуни инобатга олиш керакки, нутқ генерацияси нуқтаи назаридан (у ёки бу талантлив ёзувчининг кўлёзма устида ишлашнинг нутқ генерациясининг махсус кўриниши сифатида қараш мумкин)²⁷ матн статик ҳодиса эмас, балки динамик ҳодиса саналади. Кўлёзма устида ишлаш ёки асарни қайта нашрга тайёрлаш жараёнида ёзувчи томонидан бутун матнга ёки унинг муайян қисмларига маълум ўзгаришлар киритилади. Бундай ўзгаришлар натижасида бутун матннинг ёки унинг бирор қисмининг ўзига хос қўшимча нусхалари, вариантлари юзага келади. Матннинг қўшимча нусхаси ёки варианты дейилганда, мазкур матнда тасвирланган воқеа-ҳодисаларнинг бошқа воқеа-ҳодисалар билан алмашуви эмас, балки ўша воқеа-ҳодисаларни тасвирловчи ифода воситаларининг бошқа ифода воситалари билан алмашуви, матн таъсирчанлиги, ихчамлиги, образлилигининг кучайиши назарда тутилади.

Масалан, ёзувчи Ойбекнинг «Навоий» романи баҳор ҳавосида товланган «Гавҳаршод» мадрасасини тасвирлашдан бошланиши маълум: *«Баҳор қуёши кўкнинг тиниқ ферузасида Ҳиротнинг «Гавҳаршод» мадрасасининг ҳайбатли гўмбазини устида порлар, гўмбазнинг азамат пештоқларининг нақиллари шуълаларда жонли, ҳавоий бир чаманзор каби турли-туман олов ранглар чақнатар, кабутарлар дам учиб, дам сирпаниб қўниб, гўмбаз тевадарида қувонч билан ўйнашар эди»*²⁸.

Романнинг худди шундай манзара тасвиридан бошланиши шу қадар табиий ва жозибадор чиққанки, унинг бошқача йўсинда бошланишини ҳатто тасаввур ҳам қиёлолмаймиз. Ҳолбуки, романнинг дастлабки кўлёзма нусхасида бу манзара йўқ эди. Асарнинг олдин бир хил, кейинчалик бошқача манзара тасвиридан бошланиши унинг композицион қурилиши, ғоявий йўналиши, муаллиф образи каби масалалар нуқтаи назаридан муайян аҳамият касб этади. Лекин вариантдорлик нуқтаи назаридан у лингвистик кузатув объекти бўлолмайди.

«Навоий» романидаги эпизодлардан бирида улуғ шоир Навоийнинг кечаси ўз уйида танбур чалиб ўтиргани тасвирланади. Бу манзара тасвири романнинг кўлёзма вариантыда қуйидагича берилган:

«Токчада ёнган шамнинг нури ва қия очилган даричадан тушган ойдинлик юмшоқ, гулдор, қизил гиламларнинг гуллари устида ҳаётин, майин манзаралар ясар, ўқтин-ўқтин эсанг шамол шам ёлқинини липиллатар,

²⁷ Бу ҳақда қаранг: Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 61-63.

²⁸ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. 19 томлик. У1-том. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 9.

*пастгина курси устида очик турган катта, қалин китобнинг юпқа варақларини шилдиратиб, танбурда шоир чалаётган куйнинг сеҳрига берилгандай жимгина тинар эди... Мусиқадан хабарсизликни шоир учун кечирилмас бир нуқсон ҳисоблаган Навоий гўзал садолар илмини чуқур билар ва чуқур севар эди*²⁹.

Романнинг иккинчи нашрида бу парча куйидагича берилган: *«Токчада ёнган шамнинг шуъласи ва қия очик даричадан тушган ой нури гиламларнинг гуллари устида жилваланиб, хаёлий, майин манзаралар, ўйинлар ясар, ўқтин-ўқтин эсган шабада шам ёлқинини липиллатар, пастгина курси устида очик турган қалин, катта китобнинг варақларини шилдиратар ва танбурда шоир чалаётган куйнинг сеҳрига берилгандай жимгина тинар эди... Мусиқани шеърдан айирмаган Навоий гўзал садолар илмини чуқур билар ва чуқур севар эди»*³⁰.

“Навоий” романидан келтирилган бу матнлар бири иккинчисига нисбатан вариант ҳисобланади, чунки уларда тасвирланган манзара, ифодаланган (тўғрироғи, ифодаланиши зарур бўлган) хабар ёки информация бир хил. Бу матнларнинг бир-биридан фарқи асос эътибори билан уларнинг ифода планига, тил бирликларининг матн талабига хосланиш даражасига тегишли.

Ёзувчининг қўлёзма устида, бадиий матн устида ишлаши лингвостилистик планда ўрганилганда, биринчи навбатда, мана шундай тузатишларга эътибор қилиниши лозим, бир воқеа-ҳодисани тасвирлашга қаратилган воситалар, ўзаро вариантдор матнлар бир-бирига таққосланиши муҳим аҳамият касб этади. Шу йўсинда ёзувчининг ўз ниятини ифодалаш учун зарур, энг ўткир тил воситаларини қандай қидириб топгани ва уларни матн таркибиде қандай моҳирона қўллагани очиб берилади.

Агар биз Навоийнинг уйида танбур чалиб ўтирганини тасвирлашга қаратилган матннинг юқорида келтирилган вариантларини бир-бирига таққосласак, улар орасида қатор фарқлар борлигини кўришимиз мумкин³¹. Бу фарқларнинг, тузатишларнинг ҳар қайсиси ўзига хос эстетик-стилистик талаблар орқасида содир бўлган. Бу тузатишларнинг энг муҳимлари куйидагилардан иборат:

1. Қўлёзмада ишлатилган *нур* сўзи асарнинг босма нусхасида *шуъла* сўзи билан алмаштирилган: *шамнинг нури* - *шамнинг шуъласи*. Бу алмаштиришни соф услубий талаблар орқасида амалга оширилган алмаштириш, деб ҳисоблаш мумкин.

Биз изоҳлаётган матннинг кейинги каторида *даричадан тушган ойдинлик* жумласи бор. Бу жумлада *ойдинлик* сўзининг ишлатилиши унча ўринли чиқмаган: *ойдинлик* бирор жойга тушадиган, тарқаладиган ҳодиса

²⁹ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. 19 томлик. У1-том. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 477.

³⁰ Ойбек. Навоий. Роман. – Тошкент: Ўзадабий нашр, 1948. – Б. 32.

³¹ Бу ўринда мазкур матнни романнинг биринчи нашридаги варианты билан таққослаш ҳам мумкин, чунки биринчи нашрдаги матн вариантыда юқорида келтирилган матнларнинг икковидан ҳам фарқ қиладиган ҳолатлар учрайди. Қаранг: Ойбек. Навоий. Роман. – Тошкент, Ўзадабийнашр, 1944. – Б. 39.

эмас, балки ой нури тарқалиши орқасида юзага келадиган вазиятдир. Шунинг учун ёзувчи Ойбек ушбу жумладаги *ойдинлик* сўзини *ой нури* бирикмаси билан алмаштиради. Натижада роман матнида такрор бирикмалар юзага келади: *шам нури, ой нури*. Бу такрордан қочиш ниятида ёзувчи *шам нури* бирикмасидаги *нур* сўзини *шуъла* сўзи билан алмаштиради.

2. Қўлёзма матндаги *ҳаётӣй* сўзи ўрнида босма нусхада *хаёлий* сўзи ишлатилган: *ҳаётӣй, майин манзаралар - хаёлий, майин манзаралар*. Аслида, бу ўринда матн таркибидаги сўз алмаштириш тўғрисида гапиргандан кўра матнда амалга оширилган хато тузатиш тўғрисида гапириш ўринлироқ, чунки ушбу матн парчаси (контекст) *ҳаётӣй* сўзи учун норматив (меъёрий) контекст ҳам, метафорик контекст ҳам бўлолмайди.

3. Қўлёзма матнда ишлатилган *шамол* сўзи босма нусхада *шабада* сўзи билан алмаштирилган: *ўқтин-ўқтин эсган шамол шам ёлқинини липиллатар- ўқтин-ўқтин эсган шабада шам ёлқинини липиллатар...*

Матндаги бундай алмаштиришни соф семантик талаблар асосида содир бўлган алмаштириш, деб ҳисоблаш мумкин. Чунки адабий тилда *шамол* сўзи ҳам, *шабада* сўзи ҳам ҳаво оқимининг горизонтал ҳаракатини билдиради. Бу сўзлар орасидаги асосий семантик фарқ ҳаво оқими ҳаракатининг кўлами ва интенсивлигига тегишлидир, яъни *шамол* ҳаво оқимининг кенг кўламдаги кучли ҳаракатини, *шабада* эса ҳаво оқимининг (нисбатан тор кўламдаги) кучсиз ҳаракатини билдиради.

4. “*Муסיқадан хабарсизликни шоир учун кечирилмас бир нуқсон ҳисоблаган*” жумласи босма нусхада “*мусиқани шеърдан айирмаган*” бирикмаси билан алмаштирилган. Бу алмаштиришни образ, характер мантиқи талаблари асосида содир бўлган алмаштириш, деб ҳисоблаймиз.

Тарихий манбалардан маълумки, Алишер Навоий шеърятни қанчалик ҳис этса, билса, *мусиқани* ҳам шунчалик чуқур ҳис этган, билган. Шеърятни, *мусиқани* чуқур ҳис этиш Навоий қалбининг табиий хислати бўлган. Бу хислат, истеъдод онгли ҳаракат орқасида юзага келмаган; онгли ҳаракат, ўқиш-ўрганиш бу хислатни, истеъдодни кучайтирган, камолот чўққисига кўтарган.

Қўлёзмадаги “*Муסיқадан хабарсизликни шоир учун кечирилмас нуқсон билган*” жумласи Навоий характерининг мана шу хислатига зид бўлиб қолган. Бу жумла мантиқига кўра, Навоийнинг *мусиқани* севиши, ҳис этиши табиий хислат бўлмай; *музикадан хабарсизликни шоир учун нуқсон ҳисоблагани* учун у *музикани* ўрганган ва севган, деган хулоса келиб чиқади. Бу ноўрин зиддиятни йўқотиш учун мазкур жумла “*мусиқани шеърдан айирмаган*” шаклидаги ихчам бирикмаси билан алмаштирилган.

Бу ўринда биз Ойбекнинг «Навоий» романидан олинган бир парчанинг икки матний вариантини бир-бирига таққослаб таҳлил қилдик, холос. Матн устидаги бундай таҳлилни яна давом эттириш ва чуқурлаштириш мумкин. «Навоий» романида, умуман Ойбекнинг бошқа асарларида бундай таҳлил учун, матн генерациясига оид илмий хулосалар учун объект бўладиган

материал кўп. Лекин биз юқорида таҳлил қилган материалнинг ўзиёқ ёзувчининг матн устида ишлашини ўрганиш масалалари ва методлари ҳақида умумий тасаввур ҳосил қилишга имкон беради, деган умиддамиз. Талабалар бу соҳада мустақил кузатишлар олиб бориши мавзуни янада чуқурроқ ўрганиш учун муҳим аҳамият касб этади.

Назорат саволлари:

1. Матннинг лингвистик табиати ва ҳақида тушунча.
2. Матннинг сўз, сўз бирикмаси, гап каби тил бирликлари билан муносабати.
3. Матн статик ва динамик ҳодиса сифатида.
4. Бадиий асарнинг текстуал намуналарини ўрганиш нутқ генерациясини тадқиқ этишнинг бир кўриниши сифатида.
5. Ойбекнинг “Навоий” романи матнидаги фарқли ҳолатларнинг семантик-стилистик хусусиятлари.

“ТИЛНИНГ ИЖТИМОЙ МОҲИАТИ (бадиий ва публицистик матнларда тил бирликларининг ижтимоий хосланиши)” ихтисослик фанидан УМУМЙ АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1.1. Зарурий адабиётлар:

1. Каримов И.А. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. - Тошкент: “Ўзбекистон”, 2009. – 40 б.
2. Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – 176 б.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 440 б.
4. Абдуазизов А. Тилшунослик назариясига кириш. – Тошкент: Шарқ, 2010. – 176 б.
5. Абдурахмонов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. – Тошкент: Фан, 1981. – 60 б.
6. Абдусаидов А. Газета сарлавҳаси. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1995. – 120 б.
1. Абдусаидов А. Газета жанрларининг тили ва услуби. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2001. – 192 б.
2. Аристотель. Поэтика (поэзия санъати ҳақида). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. – 152 б.
3. Шарль Балли. Француз стилистикаси (сўзлашув тил ва бетакаллуф нутқ). – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2009. – 74 б. Таржимон проф.И.Мирзаев.

4. Бушуй Т., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. – Тошкент: Фан, 2007. – 274 б.
5. Боймирзаева С. Матн модаллиги. Монография. – Тошкент: Фан, 2010. – 152 б.
6. Боймирзаева С. Матн мазмунида темпораллик семантикаси. Монография. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2009. – 189 б.
7. Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. – М.: Просвещение, 1987. – 160 с.
8. Винокур Г.О. О языке художественной литературы. – М.: Высшая школа, 1991. – 448 с.
9. Григорьев В.П. Поэтика слова. – М.: Наука, 1979. – 344 с.
10. Дониёров Х., Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадиий стиль. – Тошкент: Фан, 1988. – 209 б.
11. Иброҳимов А. Тил – тақдир демак. – Тошкент: Фан, 1990. – 86 б.
12. Имомова Г. Миллийлик ва бадиий нутқ. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2004. – 120 б.
13. Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 256 б.
14. Йўлдошев Б. “Тилнинг ижтимоий моҳияти (бадиий ва публицистик матнларда тил бирликларининг ижтимоий ҳосиланиши)” ихтисослик фанидан услубий қўлланма. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2012. – 164 б.
15. Йўлдошев Б., Қурбонов Т. Бадиий асар тили ва услуби масалалари. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2007. – 164 б.
16. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008. – 160 б.
17. Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. – Тошкент: Маънавият, 2002. – 80 б.

1.2. Қўшимча адабиётлар:

18. Каримов С. Зулфия асарлари лингвостилистикаси. Монография. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2006. – 172 б.
19. Каримов С. Ўзбек тилининг бадиий услуби. – Самарқанд: Зарафшон, 1992. – 160 б.
20. Каримов С. Ўзбек тили функционал стилистикаси. Монография. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2010. – 191 б.
21. Маҳмудов Н. Маърифат манзиллари. – Тошкент: Маънавият, 1999. – 64 б.
22. Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиғи. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012. – 152 б.
23. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – 188 б.
24. Мирзаев И. Матн таҳлили – юқори малакали филолог кадрлар тайёрлашнинг энг самарали усули // Айюб Ғуломов ва ўзбек тилшунослиги масалалари (илмий мақолалар тўплами). – Тошкент: Университет, 2010. – Б. 34-39.

25. Миртожиев М., Маҳмудов Н. Тил ва маданият. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – 110 б.
26. Неъматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – 32 б.
27. Нусратулло Атоулло ўғли Жумаҳўжа. Истиқлол ва она тилимиз (тил, имло, нотиклик санъати, матн, матншунослик). – Тошкент: Шарқ, 1998. – 160 б.
28. Нурмонов А., Искандарова Ш. Умумий тилшунослик. – Андижон, 2007. – 210 б.
29. Расулов Р. Умумий тилшунослик. Дарслик. – Тошкент, 2010. – 328 б.
30. Рождественский Ю.В. Введение в общую филологию. – М.: Высшая школа, 1979. – 224 б.
31. Рустамов Алибек. Сўз хусусида сўз. – Тошкент, 1987. – 160 б.
32. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 92 б.
33. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2008. – 300 б.
34. Степанов Г.В. Язык. Литература. Поэтика. – М.: Наука, 1988. – 382 с.
35. Стилистика ва прагматика (илмий-назарий конференция материаллари). 1-қисм. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2010. – 166 б; 2-қисм. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2010. – 168 б.
36. Тошалиев И. Сарлавҳа стилистикаси. – Тошкент: Университет, 1996. – 90 б.
37. Тоғаев О. Ўзбек бадиий публицистикаси. – Тошкент: Фан, 1972. – 209 б.
38. Тоғаев О. Публицистика жанрлари (хат, очерк, фельетон). – Тошкент: Ўқитувчи, 1976. – 180 б.
39. Хоназаров Қ. Глобаллашув ва тил фалсафаси. – Тошкент, 2009. – 136 б.
40. Шомаксудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – 248 б.
41. Ўзбек тили нутқ маданиятига оид масалалар. – Тошкент: Фан, 1973. – 209 б.
42. Ўринбоев Б., Қўнғуров Р., Лапасов Ж. Бадиий текстнинг лингвистик таҳлили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – 216 б.
43. Ўринбоев Б., Ўринбоева Д. Ҳозирги ўзбек тилининг сўзлашув услуби. – Тошкент: Фан, 1991. – 160 б.
44. Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. – Тошкент: Фан, 1982. – 88 б.
45. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 160 б.
46. Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Тошкент: Фан, 1977. – 152 б.
47. Қўчқортоев И. Бадиий нутқ стилистикаси. – Тошкент: ТошДУ нашри, 1975. – 96 б.

48. Қўчқортоев И. Ф. де Соссюрнинг лингвистик концепцияси (назария ва метод масалалари). Ўқув қўлланмаси. – Тошкент: ТошДУ нашри, 1976. – 36 б.
49. Ҳусайнов М. Ўзбек... бадиий публицистикаси (жанр тарихи, проблемалари, поэтикаси). – Тошкент: Фан, 1978. – 132 б.

1.3. Луғатлар:

50. Исоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Зарқалам, 2006. – 129 б.
51. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – 685 с.
52. Русский язык. Энциклопедия. – М., 432 с.
53. Салаев Ф., Қурбониев Г. Адабиётшунослик атамаларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – 332 б.
54. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдли. 1-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2006. – 680 б.
55. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдли. 2-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2006. – 672 б.
56. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдли. 3-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2007. – 688 б.
57. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдли. 4-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2008. – 608 б.
58. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдли. 5-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2008. – 592 б.
59. Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1970. – 300 б.
60. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989. – 368 б.

1.4. Бадиий адабиётлар:

61. Кайковус. Қобуснома. Форсчадан Огаҳий таржимаси. Нашрга тайёрловчи: С.Долимов. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986. – 168 б.
62. Саид Аҳмад. Уфқ. Трилогия. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. – 688 б.
63. Саид Аҳмад. Қорақўз Мажнун. Ҳикоялар. – Тошкент: Ўзбекистон, 2001. – 240 б.
64. Эркин Воҳидов. Сайланма. Икки жилдлик. Биринчи жилд. Муҳаббатнома. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – 528 б.
65. Эркин Воҳидов. Сайланма. Икки жилдлик. Иккинчи жилд. Садоқатнома. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – 528 б.
66. Абдулла Орипов. Сайланма. Шеърлар ва драматик дoston. – Тошкент: “Шарқ”, 1996. – 464 б.

67. Абдулла Орипов. Йиллар армони. Шеърлар ва дostonлар. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – 592 б.
68. Баходир Қобул. Эна шамол. Қиссалар. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 272 б.
69. Эркин Аъзам. Шовқин. Роман, қисса, ҳикоялар. - Тошкент: “Ўзбекистон”, 2011. – 288 б.
70. Исажон Султон. Боқий дарбадар. Роман, қисса, ҳикоялар. - Тошкент: “Ўзбекистон”, 2011. – 280 б.
71. Улуғбек Ҳамдам. Сабо ва Самандар. Роман. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2011. – 352 б.
72. Одил Ёкубов. Осий банда. Хотиралар. Қарноқ: асарлар. - Тошкент: “Ўзбекистон”, 2012. – 192 б.

1.5. Интернет сайтлари

1. <http://www.yedu.ru> va <http://www.yedu.uz> – таълим сайтлари.
2. <http://www.yeqworld.ru> – адабиётларнинг электрон вариантлари.
3. <http://ru.wikipedia.org> – эркин энциклопедия «Vikipediya».
4. <http://www.prepodu.net> – адабиётларнинг электрон вариантлари.
5. <http://www.twirpx.com> – адабиётларнинг электрон вариантлари.
6. <http://www.ziyonet.uz> – адабиётларнинг электрон вариантлари.
7. <http://www.allpravo.ru> – адабиётларнинг электрон вариантлари.

1.6. Журналлар

8. Ўзбек тили ва адабиёти.
9. Тил ва адабиёт таълими.
10. Ёшлик
11. Жаҳон адабиёти
12. Тафаккур
13. Ўзбекистон матбуоти
14. Ўзбекистонда ижтимоий фанлар.
15. СамДУ илмий-тадқиқотлар ахборотномаси.
16. Преподавание языка и литературы.
17. Вопросы языкознания.
18. Филологические науки.
19. Хорижий филология. СамДЧТИ илмий-тадқиқотлар ахборотномаси.

1.7. Моддий-техник ва ёрдамчи воситалар

1. Кўргазмали плакатлар.
2. Слайдлар дастаси.
3. Компютер дастурлари: Мапле ва бошқа.
4. Дастурлар пакети, масалан, АНСЙС ва бошқалар.

1.8. Педагогик технологияга оид баъзи адабиётлар

1. Остонов Қ. Янги педагогик технологияларни математика ўқитиш жараёнида тадбиқ этиш усуллари. Услубий қўлланма.– Самарқанд: СамДУ нашри, 2006.–72 б.
2. Авлиёқулов Н. Замонавий ўқитиш технологиялари. - Тошкент, 2001.
3. Азизходжаева Н.Н. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат - Т.: ТДПУ, 2003.
4. Ахунова Г.Н., Голиш Л.В., Файзуллаева Д.М. Педагогик технологияларни лойиҳалаштириш ва режалаштириш. – Тошкент: Иктисодиёт, 2009.
5. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. - М.: Педагогика, 1989.
6. Голиш Л.В. Технологии обучения на лекциях и семинарах: Учебное пособие //Под общ. ред. акад. С.С. Гулямова. - Т.: ТГЭУ, 2005.
7. Епишева О.Б. Основные параметры технологии обучения. //Школьные технологии -2004.- № 4.
8. Ишмухаммедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар (таълим муассасалари педагог-ўқитувчилари учун амалий тавсиялар). – Тошкент: Истеъдод, 2008. – 180 б.
9. Ёўлдошев Ж., Усмонов С. Педагогик технология асослари. Т.: Ўқитувчи, 2004.
10. Очилов М. Янги педагогик технологиялар. - Қарши, 2000.
11. Саидахмедов Н.С. Педагогик амалиётда янги педагогик технологияларни қўллаш намуналари. - Т.: РТМ, 2000.
12. Саидахмедов Н.С. Янги педагогик технологиялар. – Тошкент: Молия, 2003.
13. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. - М.: Народное образование, 1998.
14. Толибов У., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. – Тошкент, 2006.
15. Толипов Ў., Усмонбоева М. Педагогик технология: назария ва амалиёт. - Т.: Фан, 2005.
16. Фарберман Б.Л. Передовые педагогические технологии. -Т.: Фан, 2000.
17. Холмухаммедов М.М. ва бошқалар. Таълим педагогик технологиялари. Услубий қўлланма. – Самарқанд, 2005. – 49 б.